

Prof. dr. sc. Darko Dukovski
Filozofski fakultet u Rijeci

DVA EGZODUSA: HRVATSKI (1919.-1941.) I TALIJANSKI (1943.-1955.)

Sažetak

Vežano uz Pariške mirovne konferencije 1919.-1920. i 1946.-1947., odnosno uz značajne geopolitičke promjene na području Srednje i Jugoistočne Europe, egzodusi stanovništva, koje je u tim promjenama ostalo izvan svojih matičnih nacionalnih država, dokaz su nepostojanja jasnih međunarodnih opredjeljenja o pravima i statusu nacionalnih manjina. I ne samo to, oni su i dokaz o primarnosti i prednosti vojnopolitičkih argumenata nad etničkim. Koga je u vrhu svjetske i europske političke elite bilo doista briga za desetine milijuna izbjeglica i prognanika koji su nakon Prvoga ili Drugoga svjetskog rata “lutali” Europom i koji su velikim dijelom svoju novu “domovinu” pronašli, ili htjeli pronaći u prekomorskim zemljama Južne i Sjeverne Amerike, Australije i Novog Zelanda? Na tim konferencijama skoro da o njima i nije bilo ozbiljnijega govora, a kamoli prijedloga sustavnijih rješenja. Javnost zna malo ili uopće ne zna o prvim tzv. “humanim” izmjenama stanovništva između Grčke i Turske 20-ih godina 20. stoljeća, u kojima novopridošli sunarodnjaci ne nailaze na “očekivanu” dobrodošlicu domaćega stanovništva. U pravilu, bit će to sudbina svih izbjeglica nakon Prvoga, ali i nakon Drugoga svjetskog rata. Da ne govorim o velikim egzodusima Židova, ali i Nijemaca, Poljaka, Rumunja, Pomaka, Grka, Makedonaca, Mađara, Hrvata, Talijana i ostalih između dva rata, a posebice nakon Drugoga svjetskoga rata. Europa još nije bila senzibilizirana, ali ni zainteresirana za problem izbjeglica.

Iseljavanje hrvatskoga stanovništva iz Istre u razdoblju 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća poticano je i uzrokovano nasilnom talijansko-fašističkom asimilacijskom – odnarođivačkom politikom, nasilnom prirodom fašističkih vlasti, ali i gospodarskim propadanjem te besperspektivnošću života u istarskoj provinciji. Već 40-ih i 50-ih godina dogodilo se veliko iseljavanje talijanskoga stanovništva koje su poticali i uzrokovali neriješen državnopravni status Istre, diplomatska borba za njezino sjedinjenje s Hrvatskom i neriješeni nacionalni problemi. Dakle, egzodus je samo jedna od posljedica i rezultata napete međunarodne situacije i problematičnih lokalnih prilika koji su, usput rečeno, mnogo značajniji malom, običnom čovjeku.

Ključne riječi: Iseljavanje stanovništva, Prvi svjetski rat, Drugi svjetski rat, Istra, Hrvati, Talijani

1. EGZODUS HRVATA 1919.-1941.

U razdoblju prvog desetljeća 20. stoljeća bilježimo veća *prekomorska iseljavanja* u SAD i Argentinu. Broj Hrvata iz Istre koji su emigrirali u SAD do Prvoga svjetskog rata kreće se oko 25 tisuća.¹

U vrijeme rata 1914.-1918. Istra doživljava radikalne promjene kako u demografskoj strukturi, tako i u gospodarstvu. U evakuaciji Istre određeni broj ruralnog, ali i gradskog življa, morao je tada napustiti svoje domove i otići u unutrašnjost Monarhije. Napuštena polja i rekvirirana stoka prijetili su uništenjem istarskoga gospodarstva. Opustjeli gradovi, zaustavljen obrt i trgovina značajno će potresti ionako krhko istarsko gospodarstvo.² Povijest se u Istri *ponavljala* u svojim najdramatičnijim kasnosrednjovjekovnim apokaliptičnim sekvencama.³

Iz Istre je tijekom, ali i neposredno nakon, rata u kontinentalnu (bansku) Hrvatsku iselio i velik broj hrvatske djece zbog nedostatka hrane. Većina ih se nakon talijanske okupacije više nije vratila svojim kućama, već su morali nastaviti živjeti bez roditelja po domovima za siročad, ili su ih, u najboljem slučaju, posvojili novi hranitelji.⁴

Socijalne i demografske posljedice Prvoga svjetskog rata u Istri donijele su evidentan pad nataliteta koji se osjetio cijelo jedno desetljeće, od 1921. do 1931., odnosno sve do 1936. godine kada su i izvršeni popisi stanovništva.⁵

¹ A. LAUŠIĆ, „Prilog iseljeničkoj problematici Istre od druge polovice 19. do šezdesetih godina 20. stoljeća“, PM, 21/1990., 43.

² Državni arhiv u Pazinu (DAP), Fond Prefektura Pula (PP), (1931), k:111; f:X-2/5.

³ DAP, PP, (1931), k:111; f:X-2/5. Istarski liječnik, Talijan *Mauro Gioseffi* dao je izvanrednu sliku poratnog istarskog sela, ostavljajući mučan dojam o beznadnosti razvoja poluotoka. Iako Istra nije neposredno stradala u ratu, niti su se na njezinom teritoriju odvijale borbe, pretrpjela je štete, prema riječima Gioseffija, ne samo „... moralne već i fizičke i ne bi se mogle ocijeniti kao male, niti su takove da se mogu zaliječiti od danas do sutra, iz jedne godine u drugu“. Tražeći uzrok teškoj gospodarskoj situaciji Gioseffi nastavlja: „(...)Dovoljno se prisjetiti na evakuaciju većeg dijela Južne Istre (područje Pule pusto, a sam grad sveden je 1916. godine na oko 4000 stanovnika, Rovinj 1915. na 600); na općenito povećani mortalitet u ratnim godinama uslijed nedovoljne ishrane, produžene gladi, nateklina zbog rata koje su zapravo bile posljedice gladi, velike seksualne apstinencije... koje su prijetile sterilnošću izvora naše egzistencije; na napor kojim su bile podvrgnute žene, otrgnute od materinjih dužnosti i prisiljene na rad u polju; na značajno smanjenje rođenih...“.

⁴ M. KOLAR, „Zbrinjavanje istarske djece krajem I. svjetskog rata u sjevernoj Hrvatskoj“, PM, 22, Pazin 1992., 149-158.

⁵ VII CENSIMENTO generale della popolazione, Provincia di Pola, Roma 1934., XI-XII; ISTITUTO centrale di statistica del regno d'Italia, VIII censimento generale della popolazione 21. aprile 1936-XIV, volume II, Provincie, fascicolo 33, Provincia dell'Istria (Pola), Roma 1937., VII.

Demografska slika Istre vrlo je loša i potkraj 30-ih, kad je također odnos nataliteta i mortaliteta izrazito negativan.⁶

Procesi iseljavanja hrvatskoga življa nastavljaju se, dakako, i nakon rata, ali ovog su ih puta talijanske okupacijske vlasti, kasnije i fašistički režim, nasilno poticali na najrazličitije načine: od zabrane uporabe materinjeg, hrvatskoga jezika, do nasilnih i namjernih dovođenja obitelji pod stečaj te brojnih dražbi.⁷ No sve je to, u prvo vrijeme, sporadično i nesustavno. Prve valove iseljavanja Hrvata iz Istre i Rijeke bilježimo u godinama neposredno nakon Prvoga svjetskog rata do dolaska fašista na vlast 1918.-1922., i to u Kraljevstvo, odnosno Kraljevinu Srba Hrvata i Slovenaca. Zaoštravanjem nacionalnih odnosa pratimo iseljavanja iz Istre u valovima 1922.-1924., 1926., 1928.-1931., 1935.-1938. i naposljetku 1940.-1941. No, nije moguće točno odrediti koliko je uistinu Hrvata iselilo iz Istre, jer se u konačnome broju ne spominje točno iz kojih je krajeva koliko ljudi iselilo. Spominje se slavensko stanovništvo, dakle hrvatsko i slovensko, i to iz Istre, Kvarnerskoga primorja i Dalmacije. To su podatci bivšega Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, zaključno s 1939. godinom. Oni spominju 250 tisuća iseljenika u pojedinim državama Južne Amerike, od kojih je 80% Hrvata, ali ne znamo iz kojih krajeva.⁸

Tek potkraj 20-ih i početkom 30-ih godina fašistička vlast u Istri počela se sustavnije baviti socijalnom problematikom, ali uvijek u sklopu čisto političkih ciljeva i u odnosu spram hrvatskog i slovenskog pučanstva. Najčešće opisivana bila je tzv. *politička bonifikacija*, koja je za cilj imala ne samo gospodarske, već posredno i socijalne promjene u korist talijanskoga življa. Najkraće se može opisati kao pokušaj kolonizacije talijanskih obitelji u čisto hrvatskim ili slovenskim "zonama", kao odgovor na "relativnost uspjeha dotadašnje asimilacije inorodnih".⁹ U tu svrhu trebalo je uključiti i državne organe, stranačku hijerarhiju te brojne režimske institucije koje su do 1929. godine činile jedinstveni sustav korporativne države. Kviziznanstvena opservacija počivala bi na tezama "dvojice gojitelja povijesti i istarskog folklor", Domenica Rismonda i Camilla Defranceschija, tadašnjeg direktora Gradskoga muzeja u Puli. Jedan od značajnijih istarskih fašista tridesetih, Roberto Rossi (u to vrijeme

⁶ DAP, PP, (1938), k:296; k:XXVII/13. Godine 1938. prirast stanovništva u Istri više je nego katastrofalan. Podaci su fascinantni. Od 550 rođenih, 11 je mrtvorođenih, 18 je spontanih abortusa, dok 28 djece umire do druge godine života.

⁷ Proces migracije Hrvata početkom dvadesetih nije završavao u nekim od gradova sjeverne ili južne Amerike, već u kraljevini SHS, odnosno kraljevini Jugoslaviji, posebice u Zagrebu, gdje su Hrvati iz Istre imali čak svoje posebno naselje na Trešnjevci. Tu ne završava kontinuitet iseljavanja iz Istre.

⁸ A. LAUŠIĆ, n. dj., 46.

⁹ Isto, 48-49; DAP, PP, (1931), k:111; f:X-2/5.

zadužen za rad fašističke mladeži *Opera Nazionale Ballila i Avanguardiju*), u tom smislu, iako s određenom dozom opreza, pribjegava neprovjerenim pričama, legendama i mitovima o podrijetlu populacije Južne Istre, posebice Vodnjana, Galižane i Bala.

Fašistički dužnosnik Roberto Rossi daje nam relativno vjernu sliku gospodarske situacije na sitnom zemljoposjedu u "alogenim" zonama, s optimističkim predviđanjima u korist talijanskoga nacionalnog elementa. Svoje izlaganje započinje konstatacijom da 85% sitnog zemljoposjeda drže "drugorodci" (Hrvati – D. D.). Međutim, odmah zatim prati je samozadovoljna tvrdnja da takav posjed nije moguće održati u toj ekonomskoj krizi te da je do svibnja 1930. godine čak 700 sitnih zemljoposjeda iz tih zona otišlo na dražbu, uz predviđanje da će situacija 1932. godine za Hrvate biti još gora. Sve to ide na ruku predloženoj kolonizaciji, posebice Južne Istre. U tu svrhu navode se očito točni podaci o broju stanovnika na km².¹⁰ Fašisti su, osim toga, svojom autarkičnom privredom i ciljanom protuhrvatskom politikom uspjeli velik broj Hrvata iz Istre natjerati u emigraciju.¹¹ U razdoblju od 1928.-1931. zabilježen je doista veliki val ekonomske emigracije, poglavito istarskih Hrvata, u prekomorske zemlje Sjeverne i Južne Amerike. Službeno izneseni podaci govore da su, primjerice, samo od siječnja do studenoga 1928. izdane 1033 putovnice, poglavito radnicima i seljacima. Konačno, tromjesečni izvještaj istarskog prefekta Ministarstvu unutarnjih poslova, od 7. siječnja 1931., govori o ciljanom iseljavanju Hrvata u prekomorske zemlje i potenciranju izdavanja putovnica i viza. Prefekt s određenom dozom ponosa ističe da će se otvaranjem granice riješiti nezaposlenost i promijeniti etno struktura Istre u korist Talijana. Bilježi čak 1363 putovnice u posljednja tri mjeseca i 329 onih koje još treba riješiti, dakako, pozitivno.¹²

¹⁰ Isto. Navodno se za to stanovništvo govori (namjera je to ponovno provjeriti i znanstveno dokazati) da su podrijetlom Kalabrezi (žitelji Kalabrije), a argumenti se nalaze u antropološkim, lingvističkim i kulturološkim momentima ("...legenda che trova un certo fondamento su analogie di carattere, di costumi, di dialetto e specialmente nell'aspetto ridente di questi paesi, i cui abitanti sono abbronzati dal sole dei campi, e nelle donne dai capelli neri e dagli occhi scintillanti."). DAP, PP, (1931), k:111; f:X-2/5.

¹¹ DAP, PP, (1928), k:67; f:IX-4/1-14. Kao neposrednu posljedicu teške gospodarske i socijalne krize u Istri, koja je ipak najviše pogodila upravo "industrijski" razvijenu južnu Istru, istarski prefekt u svom tromjesečnom izvješću od 7. studenoga 1928., br. 2717, navodi snažan proces ekonomske emigracije poljoprivrednih radnika, koji je u vrijeme upravo u uzlaznoj crti ("Nonostante che le condizioni finanziarie degli agricoltori siano poco buone i lavori dei campi progrediscono.").

¹² DAP, PP, (1928), k:67; f:IX-4/1-14.

1.1. Uzroci i posljedice

Uvjetno rečena "nepripremljenost" talijanskih okupacijskih vlasti za suočavanje s činjenicom da na okupiranom području živi stanovništvo drugih narodnosti (*inorodni – alogeni*), a pogotovo s činjenicom da većinu istarskoga življa čine upravo oni, Hrvati i Slovenci, ima isključivo političke konotacije, iako doista postoji mogućnost određene mjere dezinformiranosti pridošlih *regnicola* (doseljenici iz starih pokrajina Italije).¹³ Sve je to značilo da taj specifični istarski etnikum talijanska okupacijska vlast nije namjeravala priznati kao *status quo*. Uzrok toj okorjelosti i tvrdoći talijanskih okupacijskih vlasti treba tražiti isključivo u njihovoj istinskoj nesposobnosti i pomanjkanju političke volje da se nagomilane nacionalne suprotnosti i sukobi što prije mirno riješe, te u nerazumijevanju mentaliteta istarskoga čovjeka. Nakon neuspjelog pokušaja pridobivanja hrvatskoga i slovenskoga stanovništva (organiziranjem opskrbe hranom) na samom početku okupacije, talijanske su se vlasti u narednom razdoblju okrenule borbi protiv svega što je moglo ugroziti, ili je ugrožavalo, nacionalne interese na okupiranom području. Treba reći da je ton takovoj politici u vrijeme do aneksije davao načelnik generalštaba Badoglio.¹⁴

Odmah nakon okupacije započela je sustavna "čistka" među službenicima javne uprave, a potom i među radnicima, državnim službenicima, učiteljima i drugim javnim radnicima.¹⁵ Iako je dogovorom u Londonu između *Jugoslavenskog odbora* i talijanskog *Odbora za sporazum s potlačenim narodima Austro-Ugarske*, od 7. ožujka 1918., koji su potpisali Trumbić i Torre, bilo zajamčeno pravo "...narodnoj skupini u drugoj državi, da čuva svoju narodnu vlastitost...", stanje u kojem su se našli pripadnici hrvatskoga i slovenskoga naroda bilo je više nego teško.¹⁶

¹³ DAP, CKPu, (1918-1920), k:8; f :B-3i4. U prvim službenim spisima talijanskih časnika može se naći uvjerenje o talijanstvu Istre, a tu su iluziju stvorile brojne brošure o zemljopisnoj, etničkoj i kulturnoj konfiguraciji Istre. U kasnijim dokumentima, kada su se suočili s pravim stanjem stvari, može se zapaziti iznenađenje tom činjenicom. Nakon toga više nema neinformiranosti i u svim dokumentima takove vrste jasno se, posredno, daje do znanja da su talijanske vlasti svjesne hrvatstva Istre.

¹⁴ Archivio di Stato di Trieste (AST), (Generalni civilni komesarijat u Trstu) GCKT, Kabinet (Gab), (1919-1922), k:111; f:055.

¹⁵ AST, GCKT, Gab, (1919-1922), k:111; f:055; DAP, CKPu, (1918-1920), k:8; f:B-3i4.

¹⁶ D.ŠEPIĆ, "Jadransko pitanje od 1915-1954", "Istra", 1-2/1975, Rijeka 1975., 24: U tom sporazumu, koji je sklopljen uz pritisak britanskih pobornika jugoslavenskog ujedinjenja, stoji kako obje strane priznaju da je ujedinjenje i nezavisnost jugoslavenskih naroda od životnog interesa za Italiju, kao što je i upotpunjenje talijanskog ujedinjenja od životnog interesa za jugoslavenske narode. Teritorijalni sporovi riješit će se na načelu narodnosti i prava samoodređenja, a na takav način da interesi jednog i drugog naroda, koji će biti definirani u trenu mira, ne budu povrijeđeni. U sporazu-

Od studenoga 1918., odnosno siječnja 1919., do veljače 1921., represivni i teroristički akti opravdavaju se važećim "ratnim stanjem" (koje je formalno ukinuto tek Dekretom od 24. veljače 1921), jednako usmjereni kako protiv hrvatskoga i slovenskoga nacionalnog pokreta, tako i protiv pripadnika socijalističke stranke.¹⁷ Od veljače 1921. do listopada 1922., u vrijeme javne promocije fašističke politike (parlamentarni izbori u svibnju 1921. i općinski izbori 1922.), dnevni politički zahtjevi usmjerili su oštricu represije prema socijalistima, a posebice komunistima.¹⁸

Represija talijanskih okupacijskih, a potom civilnih vlasti i fašista u tom razdoblju isključivo se može promatrati kao instrumentarij kojim su se htjeli polučiti politički ciljevi. U kasnijim razdobljima represija će, osim političkog, imati i kulturni, gospodarski i socijalni predznak. Nakon dolaska fašizma na vlast krajem 1922. energičnije se provodi protegnuće talijanskog zakonodavstva za tzv. "oslobođene provincije" u koje je spadala i Istra. Krajem 1923. može se ustvrditi da je taj proces završen kako na ustavnom, tako i na administrativnom, kaznenom i fiskalnom području.¹⁹ U to je vrijeme (1922.-1929.) bilo izdano mnogo zakona i propisa s političkim kulturnim i socijalnim tendencijama: propisi o službenom jeziku u javnim uredima, o toponimima, o školskim i prosvjetnim institucijama, o vraćanju prezimena u talijanski oblik i sl. Kraljevskim Dekretom od 1. listopada 1923. u Julijskoj je Krajini početkom školske godine 1923./24., u prvim razredima hrvatskih i slovenskih škola (kako bi izbjegli uporabu hrvatskog i slovenskog imena talijanska vlast rabi izraz "inojezične" škole), uvedena školska obuka na talijanskom jeziku. Zakonskom odredbom od 15. listopada 1925. kod svih je sudskih ureda uvedena uporaba talijanskog jezika kao jedinog. Kod drugih ureda i u Upravi talijanski je jezik već ranije *via facti* uveden kao jedini službeni jezik. Kraljevskim dekretom od 7. travnja 1927. protežu se zakonski propisi od 25. svibnja 1926., kojima se u prvobitan oblik vraćaju talijanska prezimena. U slučaju toponomastike rad na zakonskim aktima kojima se talijaniziraju stoljetna hrvatska imena mjesta, zemljopisnih i zemljišnih nekretnina, započeo je još u vrijeme okupacije, a svoj zakonski oblik dobiva 29. ožujka 1921.

mu se predviđa zaštita manjina. Dana 8. travnja iste godine u Rimu je održan *Kongres potlačenih naroda Austro-Ugarske*, u čiju je rezoluciju ušao i sporazum iz Londona. Predsjednik talijanske Vlade, Vittorio Orlando, složio se s radom Kongresa, dok je Sonnino bio dosta rezerviran.

¹⁷ DAP, (Civilni komesarijat u Puli) CKPu, (1918-1920), k:8; f:B-3i4.

¹⁸ DAP, CKPu, (1921), k:11; f:A-11.

¹⁹ M. KORLEVIĆ, "Uprava i sudstvo u Istri od 1918. do 1945", "Vjesnik državnog arhiva u Rijeci", II, Rijeka 1954., 63.

Sustavan fašistički teror u Julijskoj Krajini, pa tako i u Istri, započeo je u okvirima nacionalne i klasne borbe. Na tim su prostorima socijalizam i boljševizam s namjerom identificirani sa "slavenstvom", odnosno hrvatstvom (*slavobolscevichi, croatocomunisti* i sl.), kao što će se 30-ih židovstvo identificirati s boljševizmom, da bi se u javnosti pojačala tenzija protiv Hrvata i Slovenaca kao nositelja "razornih boljševičkih ideja".

Shvativši da Istra u potpunosti može postati talijanskom provincijom tek talijanizacijom njezina hrvatskoga i slovenskoga dijela stanovništva, talijanske su vlasti od samog početka, u prvo vrijeme neorganizirano, a nakon dolaska fašizma na vlast sustavno i kroz raznovrsne oblike, provodile nasilnu asimilacijsku politiku. Sam proces asimilacije odvijao se na dva paralelna kolosijeka. Jedan je bio uništenje hrvatskih i slovenskih kulturnih i društveno-političkih institucija, a drugi se odvijao kroz pojačanu propagandnu aktivnost talijanskih nacionalističkih i profašističkih organizacija kao što su bile *Balille, Avanguardisti, Piccole italiane, Dante Alighieri* i mnoge druge, čiji je utjecaj jačao ovisno o brzini uništenja hrvatskih i slovenskih institucija.²⁰ I stvarno, do siječnja 1923. u Istri je bilo zatvoreno ili talijanizirano 150 hrvatskih i slovenskih osnovnih i srednjih škola te otpušteno oko dvije stotine učitelja i profesora, što je bila samo uvertira za novu školsku reformu od 1. listopada 1923., čije će provođenje u Istri značiti postupnu, ali sigurnu smrt hrvatskoga i slovenskoga školstva.²¹ Akcije uperene protiv hrvatskih školskih institucija vođene su istovremeno s akcijama uništenja ostalih kulturnih i političkih organizacija. Ogroman posao obavile su prethodne talijanske vlasti, a kampanja fašista razlikovala se od prethodne jedino po intenzitetu i brutalnosti. U toj sustavnoj kampanji protiv školskih i prosvjetnih institucija istarskih Hrvata i Slovenaca, odnosno protiv hrvatskoga i slovenskoga jezika, sudjeluje i profašistička organizacija *Federazione provinciale combattenti istriani* sa zahtjevom da se ispiti položeni u "...jugoslavenskim školama ne priznaju te da se ujedno povedu krivični postupci protiv prekršitelja".²² Ono malo hrvatskog jezika što se učilo na dodatnim satovima, postupno je ukidano da bi, počevši s 1. ožujka 1926., bilo potpuno ukinuto, osim za vjersku obuku nižeg

²⁰ B. MUSSOLINI, *La nuova politica dell'Italia*, III, Milano 1928., 206-212.

²¹ ISTARSKA RIJEČ, 7. VI. 1921; 5. X. 1923.; V. BRATULIĆ, *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom*, Zagreb 1955., 52.

²² ISTARSKA RIJEČ, 15. III. 1923. Talijanske vlasti sustavno izbjegavaju uporabu hrvatskog imena kako ne bi i na taj način priznali postojanje hrvatske nacije u Istri. Opet izraz "jugoslavi" označava zbirnu imenicu za Hrvate i Slovence u Istri i Julijskoj Krajini.

²³ V. BRATULIĆ, n. dj., 52.

stupnja.²³ No, i tu su se provodile stroge restrikcije i nadzor.²⁴ Nije stoga čudno da su Hrvati potajice slali svoju djecu u kraljevinu SHS na školovanje.

Upravo stoga, uvidjevši da ni te dosadašnje mjere nisu pomogle u asimilaciji "inorodaca", talijanska fašistička Vlada je 3. prosinca 1928. *Zakonskom odredbom* jednostavno zabranila odlazak na školovanje u inozemstvo.²⁵ Prema mišljenju fašističke provincijske administracije, ni provedene mjere, ni rezultati tih mjera nisu bili siguran jamac za uspješnu fašizaciju, a pogotovo ne za napuštanje materinje jezika. Zbog toga će razdoblje 1926.-1929./30. proteći u nemilosrdnom obračunu s hrvatskim i slovenskim učiteljima i profesorima koji su ostali u Istri i pored toga što većina nije imala nikakve izvore egzistencije.²⁶ Njihova nazočnost dovela je u pitanje učinkovitost uvedenih mjera. Kao potencijalni "neprijatelji" ubrzo su na zahtjev najviših provincijskih političkih struktura "sklonjeni" uglavnom u sjevernu Italiju, i to na temelju Zakona od 24. prosinca 1925. kojim se nesmetano moglo otpuštati ili premještati službenike iz javnih službi ako su se smatrali sumnjivima.²⁷ Provincijska uprava bila je uvjerena da treba izjednačiti broj talijanskih i "inorodnih" (*allogeni*), odnosno hrvatskih i slovenskih učitelja po školama u središnjoj i sjevernoj Istri, međutim, dolazak talijanskih učitelja nije teкао onim tempom kojim su vlasti to željele, iz jednostavnog razloga što se talijanskom učiteljskom kadru nije dolazilo u siromašnu i neprijateljski raspoloženu pokrajinu, izvan svih kulturnih tokova.²⁸ Godine 1928. čak je uveden stimulans u obliku novčanih nagrada, a na prijedlog samog Mussolinija, kao "...priznanje za požrtvovnost i samoodricanje kojim oni vrše svoju službu uz materijalne i moralne teškoće..." , to više, "...što tu žive ljudi koji baš ne ljube ovu državu..."²⁹

Iz istih se razloga čelništvo Fašističke stranke za Istru okrenulo borbi protiv hrvatskoga i slovenskoga svećenstva.³⁰ Iako je svećenstvo napadano s jednakom žestinom i upornošću kao i ostali subjekti društvenog, kulturnog ili političkog života Hrvata, ono se ipak uspjelo održati zahvaljujući još uvijek jakoj i utjecajnoj crkvenoj organizaciji koja se uspjela oduprijeti Mussolinijevoj prijetnji da je ugradi u svoj zamišljeni korporativni sustav.³¹ S druge

²⁴ Isto, 53.; DAP, CKPu, (1919-1922), k:8; f:B-3i4.

²⁵ Isto, 65.

²⁶ DAP, PP, (1922-1923), k:1; f:A-6: Izvješće prefekta MUP-u od 5. V. 1923., br. 1234/23 Ris.

²⁷ ISTARSKA RIJEČ, 22. IX. 1927.

²⁸ DAP, PP, (1928), k: 66; f: A-13/4.

²⁹ D. KLEN, *Neki dokumenti o svećenstvu u Istri između dva svjetska rata*, Zagreb 1955., 13-16.

³⁰ DAP, CKPu, (1918-1920), k: 8; f: B-3i4.

³¹ D. KLEN, n. dj., 17-18.

strane, borba fašističke vlasti protiv hrvatskoga i slovenskoga svećenstva, koja se vodila od najgrubljih fizičkih napada na pojedina crkvena lica, do diplomatske igre s crkvenim velikodostojnicima, pogodovala je procesu preuzimanja hrvatskih župa i kapelanija koje je provodilo talijansko svećenstvo. Taj se proces naročito intenzivirao nakon potpisivanja Konkordata između Sv. Stolice i fašističke Vlade, 11. veljače 1929.³²

Prijelomna godina jest 1927., kada izlazi propis o poučavanju vjeronauka na talijanskom jeziku, koji je vrijedio za Julijsku Krajinu.³³ Nepoštivanje tog propisa povlačilo bi represalije i terorističke akcije "crnih košulja", koji su nerijetko provaljivali u crkve ili župne domove te prebijali svećenike ili ih napijali ricinusom.³⁴ Država je reagirala preko Ministarstva pravosuđa i vjerskih poslova ispravom kojom se naređuje istjerivanje iz Italije svih svećenika koji nemaju talijansko državljanstvo. U Istri je ta naredba striktno poštivana i preko prefekta Cavalierija do kraja provedena.³⁵

Najočitiji primjer tendencije provincijske administracije da sustavnim nasiljem, kao metodom političke borbe za talijanizaciju Istre, uništi i posljednji trag postojanja netalijanskog stanovništva, jest presija na hrvatsku i slovensku štampu, novinare i pretplatnike, čije je postojanje ukazivalo na etnički pluralizam Istre, s kojim se fašisti nikako nisu htjeli, a niti mogli pomiriti.³⁶ Likvidacija hrvatskoga i slovenskoga tiska prolazi kroz dvije etape. Prva zahvaća period od dolaska fašista na vlast 1922. do donošenja Zakona o zaštiti države i Zakona o javnoj sigurnosti 1926. godine. Druga faza, od 1927. do 1929/1930., označava konačnu likvidaciju tiska. Ohrabreni novom školskom reformom od 1. listopada 1923., tršćanski prefekt Moncada i puljski prefekt Giannoni, potpisali su 22. listopada iste godine naredbu kojom se odobrava izlaženje slavenskog tiska jedino pod uvjetom da se sav tekst prevede na talijanski jezik.³⁷ Tom su naredbom kvestori i podprefekti, kao i općinski glavari, žandarmerija i agenti javne sigurnosti, stekli pravo zapljene novina koje ne ispunjavaju navedene uvjete.³⁸ Na intervenciju slovenskoga zastupnika u talijanskom Parlamentu, dr. Wilfana, naredba je kao primjer samovolje provincijskih vlasti ukinuta. Prilika za "zakonsko" ukinuće hrvatskih i slovenskih novina sazrijet će tek s krizom izazvanom ubojstvom G. Matteottija, kada

³² DAP, PP, (1929), k:88; f:XV-(B)/3.

³³ G. SALVEMINI, *Scritti sul fascismo*, II, Milano 1966., 491.

³⁴ DAP, PP, (1923), k:2; f:B-6

³⁵ ISTARSKA RIJEČ, 12. IV. 1928.

³⁶ DAP, CKPu, (1918-1920), k: 8; f: B-3i4.

³⁷ ISTARSKA RIJEČ, 25. X. 1923.

³⁸ DAP,PP, (1923), k:2; f:A-11.

je uvedeno ograničenje slobode tiska, što u Istri fašistima daje mogućnost neograničene borbe protiv slavenskoga tiska. "Pravilnik" od 15. srpnja 1923. prefektu daje pravo da opomene urednika zbog tendencioznih tekstova i da ga nakon dvije opomene u godini smijeni.³⁹ S obzirom na to da urednik mora biti i ravnatelj lista, novine ne mogu izlaziti dok god se ne izabere novi urednik kojega prefekt mora potvrditi. Neprihvatanje prijedloga onemogućavalo bi daljnje izlaženje lista.⁴⁰ Situacija za slavenski tisak postala je mnogo teža i složenija donošenjem Zakona od 24. i 31. prosinca 1925., kojim se urednici mogu otpustiti iz javne službe i kojim uredništva moraju potvrditi određeni provincijski organi vlasti.⁴¹

Na sličan način ukinuta su sva hrvatska i slovenska kulturna i sportska udruženja. Fašiste i iredentiste rukovodila su dva, vrlo jaka razloga u borbi za uništenje hrvatskih i slovenskih kulturnih i političkih društava. Trebalo je uništiti "...prava ognjišta slavenske propagande".⁴² Raspuštanje hrvatskih i slovenskih kulturnih, političkih i sportskih društava doživljava svoj vrhunac nakon Konferencije pokrajinskih tajnika PNF-a, održane 12. lipnja 1927. u Trstu, kada je donesena odluka o njihovoj konačnoj likvidaciji. Ministarstvo unutarnjih poslova dalo je rok Provincijskoj pravi da društva raspusti do 1. listopada 1927. Cijeli se proces završava ukidanjem političkog društva "Edinost" u rujnu 1928. Nimalo bolju sudbinu nisu doživjela ni katolička udruženja i klubovi. Stav fašista prema katoličkim udruženjima, nakon zabrane rada svim društvima i strankama, bio je isti kao i prema svim opozicijskim udruženjima. Takav stav održao se sve do potpisivanja konkordata 1929. godine. Sam je Mussolini nakon potpisivanja konkordata izjavio: "...Fašistička država prisvaja si u najvećoj mjeri moralne vlastitosti, ona je katolička ali fašistička i to nadasve isključivo i bivstveno fašistička. Katoličanstvo je upotpunjuje a to mi otvoreno naglašavamo".⁴³ Prema njegovom izričitom nalogu, nakon ukidanja svih oporbenih društava (katolička udruženja također spadaju u tu kategoriju), u tri je mjeseca zaplijenjeno više katoličkih novina nego u posljednjih sedam godina.⁴⁴

³⁹ GAZZETTA UFFICIALE, 8.VIII. 1924.

⁴⁰ ISTARSKA RIJEČ, 10. VII. 1924; 14. V. 1925: U razdoblju od 1925. do kraja 1926. "Istarska riječ" je zaplijenjena 14 puta, a jednom su policijske vlasti izvršile pretres stanova urednika i suradnika novina.

⁴¹ M. KACIN-WOHINZ, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev, 1921-1928*, II, Ljubljana 1977., 474.

⁴² DAP, PP, (1923), k: 3; f: B-6.

⁴³ ISTARSKI LIST, 23.V. 1929.

⁴⁴ DAP, PP, (1929), k:89; f:XXII/1-8.

Sve akcije fašističke državne i provincijske vlasti te njezinih izvršnih organa, koje su imale za cilj razbijanje organiziranosti hrvatskoga i slovenskoga stanovništva, imale su za cilj i likvidaciju hrvatskoga i slovenskoga jezika na tom području. Bila je to borba protiv svih institucija koje su bile izvor otpora talijanizaciji i koje su očuvanje materinjeg jezika shvatile kao jedini mogući put otpora talijanskoj asimilacijskoj politici. Glavna briga iredentista i fašističkih eksponenata u Istri bila je odstranjenje hrvatskoga i slovenskoga jezika iz uprave i sudstva. Netolerancija i nesnošljivost prema hrvatskom i slovenskom jeziku u organima uprave i sudstva pokazivana je i u predfašističkom razdoblju.⁴⁵ Dolaskom na vlast, fašistima je princip netolerancije bio teorijsko uporište u rješavanju tog problema. Do tada su hrvatski i slovenski jezik bili izbačeni iz pošte, carinske službe, financijskih organa, željeznice i iz službe javne sigurnosti.⁴⁶ U ožujku 1923. svi općinski uredi i javni funkcionari u Julijskoj Krajini bili su obaviješteni da je, prema ministarskoj naredbi, zabranjena uporaba "lokalnih" jezika.⁴⁷ Ipak je općinskim uredima još neko vrijeme bilo dopušteno korištenje "lokalnih" jezika radi lakšeg komuniciranja s drugim općinama, ali to je bila samo mogućnost koja se u praksi nije provodila, jer su u većini slučajeva općinsku administraciju sačinjavali talijanski službenici. Donošenjem Zakona od 4. veljače 1926., kada je na čelo Općinske uprave stao "podesta", i ta je formalna mogućnost ukinuta. Nešto prije, 15. listopada 1925., u sudove je uveden samo talijanski jezik. Bio je to, dakako, samo formalan kraj hrvatskoga i slovenskoga jezika, koji je u sudskoj praksi mnogo ranije nastupio. Istim su zakonom bile predviđene novčane kazne za prekršitelje odredbe.

Javno se deklarirati Hrvatom ili Slovincem smatrano je remećenjem javnoga reda i vrijeđanjem talijanskih nacionalnih osjećaja, što se kažnjavalo čak s po dvije godine zatvora.⁴⁸ U političkom smislu, talijanska fašistička Vlada i provincijske vlasti uspjele su svim tim mjerama stvoriti prividnu sliku nacionalne jedinstvenosti.⁴⁹

Ipak, vrhunac fašističke represije, s obzirom na njezin nacionalno asimilacijski značaj, bio je zasigurno vezan uz nasilno mijenjanje slavenskih imena i prezimena u talijanski oblik. Kraljevskim Dekretom od 7. travnja 1927., i na Julijsku su Krajinu protegnuti Zakoni od 25. svibnja 1926., kojima je poduzeta

⁴⁵ DAP, CKPu, (1918-1920), k:8; f:B-3i4.

⁴⁶ DAP, CKPu, (1918-1920), k:8; f:B-3i4.

⁴⁷ DAP, PP, (1923), k:3; f:B-6.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

“restituzione in forma italiana dei cognomi” u pokrajini Trident.⁵⁰ Prema riječima vođa fašizma u Istri “osjećala se potreba da se dadu zakoni kojima bi se regulirala promjena prezimena u talijanski oblik”. Pravo žalbe na promijenjeno prezime nije postojalo, a kazne za neprihvatanje novog prezimena bile su vrlo stroge i kretale su se od 500 do 5000 lira. Od travnja do rujna 1928. prefekt je dekretima promijenio preko 2300 hrvatskih i slovenskih prezimena.⁵¹ Istovremeno je donesena Zakonska odredba ministra pravde Alfreda Rocca (od 28. veljače 1928), kojom se imaju službeno ispraviti “krsne isprave osoba koje su žive”, iako su sastavljene prije Zakonske odredbe. Radilo se o imenima koja su “nanašala uvredu javnom redu, narodnom i vjerskom osjećaju...”.⁵² Naime, radi se o dva bitna elementa Zakona koja su se u praksi često zamjenjivala i koja su talijanske fašističke vlasti zlorabile. Prvi član Zakona govori o vraćanju nekadašnjih talijanskih ili latinskih imena prezimena koja su poprimila tuđi oblik u talijansku formu, unaprijed predviđenu službenim popisima. Drugi član, u stvari, govori o svođenju netalijanskih prezimena i imena u talijanski oblik. Prvi je član nalagao obvezatnost promjene, dok je drugi davao mogućnost promjene na zahtjev nositelja imena. Iz toga se daje zaključiti da se hrvatska imena i prezimena nisu smjela mijenjati bez zahtjeva ili dozvole svakoga ponaosob.⁵³

Sam ministar Rocca, u svojim cirkularima talijanskim prefektima, naglašava da se drugi član Zakona ne miješa s prvim te da se ne vrši pritisak na netalijanski živalj.⁵⁴ No, prefekti se, bar u Istri, nisu odazvali tom pozivu te su se legalno mijenjala čista hrvatska prezimena. Dakako, bilo je i zahtjeva talijaniziranih Hrvata za promjenom prezimena, no to su uglavnom bili ljudi na uglednijim položajima ili u državnoj službi, poput istarskoga fašističkog vođe Ivana Mraka, koji je 1928. godine prezime promijenio u Maracchi. U Istri je postojao čak i tiskan popis prezimena koja se imaju preinačiti, pod nazivom *La riduzione dei cognomi in forma italiana*. Službene novine (“Gazzetta Ufficiale”) donosile su odluke o promijenjenim prezimenima na temelju prijedloga tima “stručnjaka” svojevršne savjetodavne komisije, o čijem radu nema nikakvih opipljivih dokaza osim što se njezino postojanje može naslutiti iz korespondencije puljskoga prefekta s Ministarstvom unutarnjih poslova u Rimu.⁵⁵ Dekreti kojima su se mijenjala prezimena slali su se u Rim periodično, kako

⁵⁰ M. KORLEVIĆ, n. dj., 64.

⁵¹ E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom 1918-1943*, Zagreb 1944, 157.

⁵² ISTARSKA RIJEČ, 29. III. 1928.

⁵³ M. KORLEVIĆ, n. dj., 63-64.

⁵⁴ H. MEZULIĆ, *Fašizam krstitelj i palikuća*, Zagreb 1946., 59.

⁵⁵ DAP, PP, (1927-1928), k:67; f:IX-3.

su se množili. Od 20. svibnja 1929. do 14. listopada 1937. poslano je čak 16.822 dekreta, a do 1939. još 9463. Nisu se mijenjala samo hrvatska i slovenska prezimena, već i njemačka. Enrico Cavaliere poslao je pismo državnom podtajniku Predsjedništva Ministarskoga vijeća 6. ožujka 1928., u kojem spominje komisiju koju je sam sastavio i koja je otkrila da je 70% svih prezimena u Istri u vrijeme austrijske vladavine pretrpjelo nasilnu promjenu te se obvezatno imaju vratiti u talijanski oblik.⁵⁶ Prema tom pismu čini se da Hrvata i Slovenaca nije ni bilo u Istri, što opravdava nastojanje prefekta da se sva prezimena u Istri potalijane. Međutim, čak će i neki članovi tih komisija, kao što je bio profesor A. Craglietto, priznati da se komisija vodila „..više razlozima političkim nego lingvističkim“.⁵⁷

Promjena hrvatskih toponima počela je mnogo ranije nego što je donešen zakon o preimenovanju hrvatskih u talijanske toponime. Još je Generalni sekretar za civilne poslove pri Vrhovnom zapovjedništvu talijanske vojske, odmah nakon sklopljenog primirja, objavio zaposjednuta mjesta okrivivši ih imenima iz tada tri postojeća priručnika, koja je objavilo *Kraljevsko talijansko geografsko društvo* 1918. godine. Ti su priručnici pokrivali Alto Adige, Julijsku Krajinu i okupirani dio Dalmacije. Godine 1921. imenovana je komisija koja je pretvarala toponime u talijanski oblik, da bi već 29. ožujka 1923. izašao dekret o službenom nazivlju općina, gradova i mjesta, u kojima su promijenjeni mnogi stari hrvatski toponimi.⁵⁸

Konačno, u sustavnu represijsku politiku zasigurno valja pribrojiti i odnos talijanskih vojnih vlasti prema istarskim Hrvatima i Slovencima u talijanskoj vojsci. Od lipnja 1940., kada se Italija nespremna uplela u rat, taj je odnos bio više nego netrpeljiv.⁵⁹ Opće političko stanje u Italiji doseglo je usijanje. Tijekom srpnja 1940. talijanska policija u Trstu, Gorici, Slovenskom primorju te na Krasu uhitila je nekoliko stotina osoba pod optužbom za antifašističku i subverzivnu djelatnost. Pred Specijalni tribunal izvedeno je 60 osoba koje su osuđene na ukupno 978 godina zatvora, dok je devet antifašista osuđeno na smrt strijeljanjem, da bi kasnije četiri smrtne kazne bile preinačene u doživotni zatvor. U presudi toga tršćanskog procesa kaže se: „...u vrlo širokoj antifašističkoj akciji sudjeluju eksponenti raznih političkih nazora: komunisti, slovenski nacionalisti, teroristi, katolici i demokratski liberali... ali svi zadojeni

⁵⁶ H. MEZULIĆ, n. dj., 65.

⁵⁷ Isto, 67-69.

⁵⁸ M. KORLEVIĆ, n. dj., 64.

⁵⁹ H. BURŠIĆ, „Političko stanje u Istri uoči II svjetskog rata i odnos talijanskih vlasti prema istarskim vojnicima“, P. M., 15, Pazin, 1981., 41-56.

mržnjom protiv Italije i s ustaničkim ciljevima...".⁶⁰ U izvješćima policijskih dužnosnika, konačno, puljskoga kvestora istarskome prefektu 1937. i 1938., doznajemo da i pored brojnih uhićenja istarskih antifašista drže da je situacija u Istri zadovoljavajuća te da su svi osumnjičeni pod strogom kontrolom.⁶¹ Navodno se stanje primirilo prema riječima prefekta nakon potpisivanja sporazuma s Kraljevinom Jugoslavijom 1937.⁶² S objavom rata u istarskoj provinciji uvedene su restriktivne i represivne mjere. Odmah su uvedene mjere cenzure i kontrole poštanskog i telegrafskog prometa. Uveden je i policijski sat te je posebno zabranjeno prometovanje u sjevernoj Istri prema granici na crti Boljun-Herpelje-Kozina-Lanišće i Roč, pod prijetnjom ratnoga vojnog suda.⁶³ Isto tako, odmah s početkom rata uvedeni su bonovi za ishranu stanovništva, dok su seljacima uveli i obvezu davanja stoke, žitarica i masti na otkup. Prilikom vršidbe ili mljevenja žita u mlinovima općinski bi službenici budno pazili na količinu žita i brašna te uzimali određeni dio uroda u ime države. Kako bi se zaštitili, seljaci su mlatili pšenicu u kući i mljeli ručnim kamenim mlinovima.⁶⁴

Pripremajući se za rat s Kraljevinom Jugoslavijom talijanske su vlasti svojim nepovjerenjem u istarski živalj posredno priznale postojanje Hrvata i Slovenaca što su toliko prikrivali službenim tvrdnjama da u Istri više nema Hrvata te da su svi postali Talijani. Ministarstvo rata i Ministarstvo unutarnjih poslova u tom su smislu udaljili hrvatske i slovenske vojnike iz onih jedinica koje su bile raspoređene duž granice s Kraljevinom Jugoslavijom. Provincijski organi uprave dali su na provjeru 5000 imena Hrvata i Slovenaca, kojima je trebalo utvrditi politički status podobnosti, što znači da se mogu vratiti u svoje bivše jedinice, ili ih treba raspodijeliti u neke druge, udaljenije, obično kaznene jedinice. Usto, talijanske fašističke vlasti izvršile su selekciju novaka hrvatskoga ili slovenskoga podrijetla, rođenih nakon 1918. godine, te su ih svrstale u dvije grupe: *alloglote* (inojezične) i *non alloglote* (neinojezične). Inojezični su morali ispuniti biografski listić, pogotovo oni za koje se sumnjalo da njeguju prototalijanske osjećaje. Takve instrukcije poslane su prefektima Udina, Gorice, Rijeke, Trsta, Pule i Zadra u veljači 1941. U slučaju rata svi će oni biti razmješteni u specijalne radne bataljune južno od Rima.⁶⁵ Pozivanje

⁶⁰ Isto, 43: "...alla vastissima azione antifascista prendono parte esponenti di idealità politiche di varia natura: comunisti, nazionalisti sloveni, terroristi, cattolici, demoliberali...tutti imbevuti di odio antiitaliano e con finalità insurezionali...".

⁶¹ DAP, PP, (1938-1940), k:318; f: V-IX: Izvješće od 4. VII 1938., br. 05837.

⁶² H. BURŠIĆ, n. dj., 46.

⁶³ Isto, 48

⁶⁴ Isto, 49.

⁶⁵ Isto, 51.

mnogih Istrana u vojsku, pogotovo Hrvata i Slovenaca, imalo je za posljedicu propadanje poljodjelstva.⁶⁶

Represija u gospodarstvu, kulturi te represivna socijalna politika također pripadaju arsenalu fašističke represije, imajući najčešće političko zaleđe i posljedice. Naime, u Italiji je vrijedio sustav zakupa poreza. Čim bi seljaci (poglavito Hrvati i Slovenci) zakasnili s poreznim obvezama, zakupnici su im stavljali imanja na dražbu, bez obzira na to o kojoj se dugovanoj svoti radi-lo.⁶⁷ Seljacima su zemlju i imanja oduzimali prije svega zakupci poreza, banke, novčarski zavodi, pojedini veleposjednici, odvjetnici ili trgovci. Pljenidbi je bilo svake godine, međutim, naglo povećanje bilježimo u godinama 1931.-1932., u vrijeme kada je gospodarska kriza bila na vrhuncu. Usporedbe radi recimo da su od 1921. do 1926. bile 1733 pljenidbe, a samo u 1931. ih je bilo 991.⁶⁸ Primjerice, 1930. bile su izvršene 533 pljenidbe od čega su 229 izvršili porezni uredi, 109 zemljišno kreditni zavodi, a 195 privatne osobe. Sljedeće godine broj dražbenih postupaka popeo se na 991, od čega su 519 izvršili porezni uredi (*Esattorie*), 396 zemljišno kreditni zavodi, a samo 76 privatne osobe.⁶⁹

Izuzetno slabe nerodne i sušne godine 1921., 1922. i 1923. dovele su istarsku poljoprivredu upravo u očajan položaj, a istarskog seljaka na rub katastrofe koja je počela razaranjem seljačkih imanja u Prvome ratu, a završila osnivanjem novčanog Zavoda za obnovu seljačkih imanja (*Istituto Federale di Credito per Risorgimento delle Tre Venezie di Verona*), koji je radove na "obnovi" povjerio privatnim društvima koja su seljaka dovela do prezaduženosti i propasti.⁷⁰ Te su se pljenidbe naročito intenzivirale od 1923. godine nadalje. Seoske štedionice koje su davale povoljne kredite nalazile su se u stalnim teškoćama i mogle su u ograničenom broju kreditirati svoje klijente, dok je agrarni kredit trebao ne samo jake garancije, već je nosio kamatu od 15%. Početkom 1931. godine začela se i počela provoditi ideja o organiziranom i sustavnom otkupljivanju zemljišta u "inorodnim" zonama i o naseljavanju talijanskoga nacionalno pouzdanog elementa, u svrhu brže asimilacije slavenskog stanovništva, tj. promjene etničke strukture Istre u korist talijanske nacije. Provedba te ideje u narednim godinama bit će poznata pod imenom *političke bonifikacije* ili *unutrašnje kolonizacije*. Diskusije i prijedlozi vodstva Fašističke stranke kretali

⁶⁶ DAP, (Kvestura Pula) QP, (1940), k:10; f:D7: Poljodjelstvo je u odnosu na 1939. godinu manje za čak 30%.

⁶⁷ H. BURŠIĆ, "Gospodarske prilike istarskog sela između dva svjetska rata i asimilacija 'inorodaca'", "Pazinski memorijal", IX, Pazin, 1979., 181.

⁶⁸ H. BURŠIĆ, n. dj., 180.

⁶⁹ Isto, 180.

⁷⁰ DAP, PP, (1923), k:2; f:B-6.

su se, uglavnom, oko eksproprijacije "inorodne" (uvijek se misli na hrvatsku i slovensku) pogranične zone i osnivanja moćnoga novčanog zavoda koji bi imao zadatak "snimanja" napuštenih i "neobrađenih" zemljišta te naseljavanja talijanskih kolonista. Ubrzo je osnovan takav zavod, *Ente Nazionale per la rinascita agraria delle Tre Venezie*, koji je zaista odmah na dražbama počeo otkupljivati zemljišta i dijeliti ih talijanskim koloniziranim obiteljima i "svima čiste talijanske krvi". Praksa je pokazala da su se, uz *Ente*, tim transakcijama bavile i neke druge novčarske institucije, primjerice *Banca cooperativa Giuliana*, *Istituto federale delle Casse di risparmio delle Tre Venezie*, *Cassa di risparmio di Pola* i dr.⁷¹ Ni u ostalim dijelovima ruralnih zona Istre nije bilo bolje.⁷² Kako su seljaci bili u nemogućnosti platiti visoke poreze, morali su se zaduživati. *Istituto federale per il risorgimento delle Tre Venezie* iz Verone poslao je svoje agente među seljake koji su ih vrlo lako nagovorili da prihvate zajam, koji se davao uz relativno male kamate, ali i uz kratki rok. Mnogi su se prevarili i prihvatili zajam da bi potom uskoro ostali bez zemlje. Uzroci koji su doveli do prodaje seljačkih imanja bili su, iako u većini slučajeva samo gospodarski, istovremeno i politički.⁷³

Pokretna i nepokretna imovina seljaka prodavana je na dražbama u besćenje, najčešće talijanskim građanima (talijanske narodnosti).⁷⁴ Kreditnu, pak, politiku privatnih društava u Istri preuzela je institucija *Istituto Federale di Credito Fondiario delle Tre Venezie*. Ta je institucija svojom zelenaškom kreditnom politikom također gospodarski uništila velik broj hrvatskih i slovenskih seljaka s namjerom da ekonomskom ovisnošću stvori uvjete za njihovu političku ovisnost.⁷⁵ U glavi samozvanog "dobrog Talijana i dobrog fašista", iracionalnosti poprimaju realne konture onoga što se danas naziva "etničko čišćenje". Grandiozan plan talijaniziranja Istre, koji u sebi nosi zatvorenu "logističku" konstrukciju podrške svih fašističkih organizacija, nije bilo moguće ostvariti za relativno kratko vrijeme te je kao takav ostao tek u okvirima brojne kasnije korespondencije.⁷⁶ Tada su mnogi koji su ostali bez zemlje morali potražiti posla izvan poljodjelstva, ili emigrirati.⁷⁷ Za takvo prodavanje hrvatskih seljačkih imanja u Istri ispod cijene dobro se znalo i u unutrašnjosti

⁷¹ ISTARSKA RIJEČ, 12. II. 1937., br. 6: "Cijela sela ostaju bez zemlje".

⁷² Isto.

⁷³ ISTARSKA RIJEČ, 15. I. 1937., br. 2

⁷⁴ ISTARSKA RIJEČ, 14. I. 1926; E. APIH, n. dj., 252.; Istra, 26. I. 1931. "Dražba u Poreču".

⁷⁵ E. APIH, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943)*, Bari 1966., 252-253.

⁷⁶ DAP, PP, (1931), k: 111; f:X-2/5.

⁷⁷ J. ŠEGOTA, *Kolonat u Bujštini s osvrtom na poljoprivredu i poljoprivredno zadrugarstvo danas*, Zagreb 1955.

Italije, iz koje su u Istru stizali "regnicoli" iz Carnije, Cadora, Vicenze, ali i sa Sicilije i Sardinije, iz Napulja i Ferrare. Crpeći podatke iz službenoga popisa stanovništva 1931. godine, bilježimo da su od ukupnog broja stanovništva Julijske Krajine čak 1/6 činili doseljenici iz unutrašnjosti. U istarskoj provinciji ili puljskoj prefekturi bilo je naseljeno 23.646 "regnicola". U samom gradu Puli činili su čak 16,4% cjelokupnog gradskog stanovništva.⁷⁸ Sve to govori i o politici sustavnog iseljavanja hrvatskoga življa koje je, uz poticaj talijanskih vlasti, emigriralo u Argentinu, Brazil, SAD, a nešto manje u zapadnu Europu.⁷⁹

To je samo onaj, recimo, manji dio razloga zbog kojih su se Hrvati Istre odlučili na odlazak iz zavičaja. Ujedinivši informacije o odlasku istarskih Hrvata u prekomorske zemlje, Kraljevinu SHS, odnosno Jugoslaviju, dolazimo do približne brojke od 53 tisuće ljudi.

2. EGZODUS TALIJANA (1943.-1955.)

Ono što se događalo u Istri od 1945. do 1956. u smislu demografskih promjena bitno je utjecalo na promjenu etničke slike Istre, ali i na "mentalnu konfiguraciju" istarskoga društva u procesu stalne mijene. "Model" demografskih mijena u poratnoj Istri do 1955. u sebi nosi ključnu dvojbu: je li egzodus bio planiran ili je to "samo" politička pogreška lokalnih vlasti? Prema arhivskoj građi čini se da je u pitanju druga opcija.⁸⁰ Kako bilo, demografske su promjene umnogome uzrokovale društvenu, gospodarsku, kulturnu pa i političku istarsku prijelomnicu.

Demografske promjene u Istri nakon Drugoga svjetskog rata najviše su ovisile o procesu iseljavanja stanovništva, koji se najsnažnije odvijao od 1945. do 1955. Osim iseljeničke problematike demografiji Istre pridonosi i odnos nataliteta i mortaliteta u poratno vrijeme teških zdravstveno-higijenskih prilika. Demografsku politiku nisu poticali pronatalitetni čimbenici, jer socijalna politika taj proces uopće nije uzimala u obzir. Jednostavno se njime nije bavila.

Migracijska su kretanja nakon Drugoga svjetskog rata u prvim svojim valovima bila politička, a zatim poglavito gospodarska. Emigracija je bila trovrсна: *putem opcija, otpuštanjem iz državljanstva i iseljavanje ilegalnim putem*. To je obilježeno različitom dinamikom pojedinog načina iseljavanja. U svakom slučaju, najbrojnije iseljavanje povezano je s opcijama, odnosno Prvim spo-

⁷⁸ H. BURŠIĆ, n. dj., 175.

⁷⁹ A. LAUŠIĆ, n. dj., 46.

⁸⁰ Arhiv Srbije i Crne Gore (bivši Arhiv Jugoslavije) (ASCG), Fond br. 60, fasc. 1-1. Ministar unutarnjih poslova, potpredsjedniku vlade i ministru za Ustavotvornu skupštinu od 21. III. 1945., br. 194/2; Odgovor od 9. IV. 1945., br. 73.

razumom o opcijama 1948. godine, i ono čini čak 92,8% svih poslijeratnih opcija iz Istre za talijansko državljanstvo.⁸¹

Drugim sporazumom o opcijama⁸² za talijansko državljanstvo, koji je jugoslavenska Vlada prihvatila 1951. godine, riješene su gotovo sve izjave o opcijama do kraja 1953. te one prestaju, a od tada jača iseljavanje otpustom iz jugoslavenskog državljanstva. Taj oblik (legalnog) emigriranja bio je najintenzivniji 1956. i 1957., a nakon 1969. u potpunosti prestaje. Pored opcija i optanata iz jugoslavenskog državljanstva u talijansko, što je najdinamičniji i najopsežniji vid iseljavanja, treba imati na umu da je znatan broj Hrvata odlazio u Italiju i odatle u druge zemlje nelegalnim putem, motiviran nizom razloga, no, čini se, ipak prije svega gospodarskim, a onda i političkim. Najčešće su se iseljavali u prekomorske zemlje, Australiju, Južnu Ameriku, a onda u SAD i Kanadu. Prestankom mogućnosti optiranja i ograničenoga iseljavanja otpustom iz državljanstva, počinje razdoblje ilegalnog iseljavanja (bježanje preko granice), i to najjače 1956. i 1957. godine. Nakon rješenja tzv. *tršćanske krize* i kontrola granice bila je slabija. Konačno, posljednji val iseljavanja nakon 1959. svoju najveću razinu doživljava 1964.⁸³

Prema talijanskim izvorima nelegalno iseljavanje iz Istre i Slovenskog primorja u Italiju, nakon normalizacije odnosa između te dvije zemlje, bilo je iz godine u godinu u stalnom opadanju: od 1166 osoba u 1964. do 124 u 1969. Istraživanje egzodusa vrlo je složeno i do današnjeg dana teško je utvrditi, i pored hrvatskih i talijanskih statistika, koliko je ljudi emigriralo iz Istre u Italiju, ili u druge europske i izvaneuropske zemlje.

Dakle, egzodus je samo jedna od posljedica i rezultata napete međunarodne situacije i problematičnih lokalnih prilika koji su, usput rečeno, mnogo značajniji malom, običnom čovjeku. Egzodus talijanskoga stanovništva iz Istre i Dalmacije nije planiralo tadašnje vodstvo DFJ, odnosno FNJR, iako se o tome razmišljalo. Talijanski stanovnici, za koje se planiralo iseljenje, bili su oni koji su se na ta hrvatska područja doselili nakon 1918. te oni koji do 1918. nisu bili austro-ugarski državljani. Međutim, upravo zbog delikatnosti toga pitanja i konstelacije snaga, preporuka je bila da se to pitanje ne postavlja ukoliko se ne radi o "fašističkim elementima", nego da im "...treba dati privremenu vremenski ograničenu dozvolu za boravak, a posle rata imaće pravo optiranja za Jugoslaviju. Kasnije ćemo odlučiti koga ćemo primiti".⁸⁴

⁸¹ A. LAUŠIĆ, n. dj., 47.

⁸² SLUŽBENI LIST SFRJ, 1/1951. i 12/1951.

⁸³ A. LAUŠIĆ, n. dj., 48.

⁸⁴ ASCG, Fond br. 60, fasc. 1-1. Dopis Ministarstva unutarnjih poslova DFJ od 21. III. 1945., br. 194/2; Dopis Predsjedništva ministarskog savjeta DFJ od 9. IV. 1945., br. 73.

Iseljavanje stanovništva, poglavito talijanskog, iz Istre u razdoblju druge polovice 40-ih i prve polovice 50-ih godina poticali su i uzrokovali neriješen državnopravni status Istre, diplomatska borba za njezino sjedinjenje s Hrvatskom i Jugoslavijom te neriješeni nacionalni problemi. Upravo suprotno, različitim mjerama i nedosljednom politikom lokalnih (kotarskih) vlasti poticane su nacionalne tenzije. To je dovelo do još jačih procesa iseljavanja i emigriranja, poglavito Talijana, u mnoge dijelove svijeta, a posebno u susjednu, matičnu nacionalnu državu – Italiju.

2.1. Uzroci i posljedice iseljavanja

U Istri je 1945., navodno, bio 332.271 stanovnik, od čega ih je 176.075 (53%) hrvatske, 54.210 (16,3%) slovenske i 91.316 (27,5%) talijanske narodnosti. Popisom 1948. u Istri je utvrđeno 163.527 stanovnika, 1953. samo njih 158.220, a 1961. već ih je 176.838, što pokazuje već uznapredovali proces doseljavanja u Istru s područja Jugoslavije. Neobično je važan pregled iseljavanja i useljavanja tijekom razdoblja od 1918. do 1943. U to vrijeme iselile su se ukupno 53 tisuće Hrvata, a istovremeno se uselilo 29 tisuća Talijana. Već nakon 1943. počelo je iseljavanje Talijana, a nakon 1945. i doseljavanje Hrvata i ostalih naroda tadašnje Jugoslavenske federacije. Računa se da je do kraja 60-ih iselilo 116 tisuća Talijana i oko 36 tisuća Hrvata, dok su s drugih područja Hrvatske uselile 23 tisuće Hrvata. Sve bi to mogla zakomplicirati činjenica da se 1921. godine 15 tisuća Hrvata izjasnilo (iz straha) kao Talijani, a isto tako se 1948. godine 20 tisuća Talijana izjasnilo kao Hrvati. Razlozi takvih procesa uglavnom su poznati.

Neke starije hrvatske procjene govore da je s područja Istre, Rijeke, iselilo oko 150 tisuća ljudi te da ih je oko polovice hrvatskoga podrijetla. Najveći dio iseljenika i optanata, oko 52% svih iseljenih, otišao je iz Istre prije *Odredbe o opcijama Ugovora o miru s Italijom* 1948. godine.⁸⁵ Neki, pak, autori tvrde da je iz Istre iselilo oko 160 tisuća osoba od 1945. do konca šezdesetih godina, no to su podaci u kojima zbog nedostatka relevantnih dokumenata i statističkih podataka ima dosta slobodnih procjena.⁸⁶ Druge se, pak, procjene kreću od 186-188 tisuća. Novija talijanska i hrvatska istraživanja barataju s brojkama od oko 200 tisuća iseljenih s područja Istre i Rijeke u razdoblju od 1945. do 1956., odnosno 220-225 tisuća do 1971.⁸⁷

⁸⁵ A. LAUŠIĆ, n. dj., 47-48.

⁸⁶ I. NEJAMŠIĆ, *Migracija kao faktor demografskih promjena u Pazinštini*, Zagreb 1980., 63.

⁸⁷ L. FERRARI, "L. Esodo dall Istria nel secondo dopoguerra (1945-1956): Appunti e problemi", "Qualestoria", 1/1989., 82; V. ŽERJAVIĆ, "Doseljavanja i iseljavanja s područja

Drugim sporazumom optiralo je ukupno 6710 osoba, od kojih 1729 iz inozemstva, što pokazuje da je određen broj iseljenika regulirao svoj status prije iseljenja, za razliku od iseljenika u razdoblju od 1945.-1948. Tako je iz Istre, uključivši i malodobne članove obitelji, u razdoblju od 1945.-1946. iselilo oko 62.400 osoba.⁸⁸

Usporedimo li broj Hrvata u Istri po područjima iz popisa 1945., 1948. i 1953., proizlazi da je u gradu Puli 1945. bilo 26.533 Talijana, 1948. ih je bilo 14.001, a 1953., pak, 10.744. Istovremeno su s područja Kotara Pula optirale ukupno 28.264 osobe, od kojih 21.937 iz inozemstva, a među njima je prema tome sigurno bilo osoba netalijanske narodnosti. Uspoređujući popis stanovništva iz 1961. s popisom stanovništva 1948., vidi se da je ukupan broj stanovnika Istre manji za 91.965 osoba. Odselilo se ukupno 97.203 stanovnika, od toga 56.924 Talijana, 36.298 Hrvata i 3982 Slovenaca, a uselilo se 5238 Srba i ostalih. Taj je broj iseljenih iz Istre mnogo veći ako se od ukupnog broja iz 1961. odbije broj novih stanovnika između dva popisa, a koji su popisom obuhvaćeni, i to: prirodni priraštaj, imigranti iz ostalih područja Hrvatske, imigranti iz ostalih republika, imigranti iz inozemstva. Tada se dobiva broj od 130.739 stanovnika koji su iselili u razdoblju od 1948.-1961., a tom broju treba dodati i 13.000 Talijana koji su otišli između 1945. i 1948. Tako proizlazi da je iz Istre od 1945. do 1961. iselilo 143.739 stanovnika, ako je vjerovati statističkim izvorima⁸⁹

Prema istraživanjima uvijek subjektivnog Flaminija Rocchija još iz davne 1958. godine, u obzir nisu uzeti oni izbjeglice koji nisu prošli kroz popise javnih državnih institucija ili udruženja, tako da se pretpostavlja da je iz tih krajeva izbjeglo oko 350 tisuća ljudi. Tako treba, prema Rocchiju, uzeti u obzir 201.440 osoba koje je ustanova za pomoć izbjeglicama popisala u općinama 1958., 50 tisuća onih koji nisu pronađeni, 80 tisuća onih koji su emigrirali u inozemstvo, 10 tisuća optanata čije su opcije jugoslavenske vlasti odbile, ali isto tako i 90 tisuća onih koji su ostali, jer se nisu htjeli odvojiti od svojih kuća, zatim 60 tisuća hrvatskoga i slovenskoga stanovništva koje se nije slagalo s komunističkom vlasti, te oko 23 tisuće žitelja Julijske Krajine, među kojima i određen broj Istrana koji su poginuli u ratu.⁹⁰ Prema podacima talijanskih autora iz Pule (misli se na Općinu Pula-Zona A) iselilo se 32-34 tisuće ljudi, iz Rovinja 8-10 tisuća, a iz Kopra 14-15 tisuća. Broj je iseljenih iz Istre i dan danas ne-

Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju od 1910.-1971", "Društvena istraživanja", 6-7/1993., Zagreb 1993., 641-642.

⁸⁸ A. LAUŠIĆ, n. dj., 48.

⁸⁹ V. HOLJEVAC, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb 1968., 335.

⁹⁰ P. FLAMINIO ROCCHI, *Lesodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*, Roma 1990., 186.

poznat jer se stalno donose novi dokumenti i uvode nove statističke metode koje upotpunjuju prijašnja istraživanja.

Talijanski izvori i literatura, bez obzira na primjetljive tenzije i subjektivnost, ipak se koriste novim statističkim metodologijama, ali i novim izvorima za demografska istraživanja. Iseljavanje talijanskoga, ali i hrvatskoga te slovenskoga stanovništva iz Istre u razdoblju od kraja Drugoga svjetskog rata do Londonskoga memoranduma 1954. u hrvatskoj je historiografiji poznat kao egzodus, ili u talijanskoj kao *Il grande esodo*.⁹¹

U procesima egzodusa nastajale su brojne izbjegličke i prognaničke organizacije koje su pomagale izbjeglim osobama pokušavajući više karitativno ublažiti posljedice i traume izbjeglištva. Prve su prognaničke organizacije nastale još 1943. godine nakon kapitulacije Italije, u vrijeme spomenutog "crnog egzodusa". Nastale su kao zajedničke organizacije *giuliano-dalmate*, sa zadatkom okupljanja izbjeglica s područja Julijske Krajine i Dalmacije, koji su morali napustiti te hrvatske krajeve s dolaskom Jugoslavenske armije. Ti su odbori bili provizornog i lokalnog značenja, jer su i nastali u trenutku improvizacije okupljanja talijanskog življa. Godine 1947. osnovan je Nacionalni odbor za Julijsku Krajinu i Zadar (*Comitato Nazionale per la Venezia Giulia e Zara*), čija je zadaća bila okupiti sve one koji su htjeli preseliti u Italiju.

Prve poratne godine u Rimu je s istim ciljem, ali na razini talijanske Vlade, otvoren *Julijski odbor (Comitato giuliano)*. Odbor je, prema prepisci Antonia De Bertija, Cipriana Facchinettija i Bonomija, imao zadaću skrbiti ne samo za izbjeglice iz Julijske Krajine i Dalmacije, već i za sve one deportirane Talijane koji su se vraćali iz njemačkih, engleskih i američkih logora.

Čini se da su rad Antonija De Bertija dosta kritizirali sami Talijani, ponajprije zbog toga što je taj političar bio samozvani predstavnik izbjeglica Julijske Krajine, nije, naime, bio demokratski izabran predstavnik koji je, što više, protežirao politiku Julijskog odbora u Rimu, a potom i stoga što je zastupao ideju masovnog egzodusa najprije kod talijanskog ministra vanjskih poslova, a potom i kod premijera Alcidea De Gasperija. Osim toga, činjenica je da se

⁹¹ P. FLAMINIO ROCCHI, n. dj.; L. GIURICIN, "La storia di un esodo senza imbarazzi", "Panorama", br. 3, XXXI, Rijeka 1982; A. COLELLA, *L'esodo dalle terre adriatiche: rivelazioni statistiche*, Roma 1958; L.J. DRNDIĆ, "L'Istria e nostra ne croatissima ne italianissima", "Panorama", br. 10, XXXVII, Rijeka 1988., 3-7; M.RAKOVAC, «Iseljena Istra: Lire zastave autonomisti», "Danas", Zagreb 25. 7. 1990: Tako, primjerice, *Udruženje izbjeglica u Italiji (Associazione degi esuli)* još uvijek uporno iznosi podatke o 350 tisuća izbjeglih iz Istre, Dalmacije i Julijske Krajine. Prema Talijanskoj enciklopediji (*Treccani*) taj je broj manji za sto tisuća, dok je službena jugoslavenska politika proizvoljno promovirala brojku od 300 tisuća. Centar za povijesna istraživanja iz Rovinja, koji se krajem osamdesetih i početkom devedesetih počeo baviti tom problematikom, raspolaže brojkom od 201.440 izbjeglica iz navedenih krajeva.

taj Odbor nije baš najbolje slagao s Gradskim odborom CLN-a (*Comitato per liberazione nazionale*) u Puli. Ipak, 1947. dolazi do fuzije Julijskog odbora u Rimu s Odborom Gornje Italije, Julijske Krajine i Zadra u novu organizaciju, već spomenuti Nacionalni odbor Julijske Krajine i Zadra.

Čini se da je ta povijesna epizoda jedna od najmanje ispitivanih, a prema podacima i najkontradiktornijih događaja koji su se dogodili na tim prostorima polovicom 20. stoljeća.

Statistike koje crpimo iz djela talijanske historiografije govore nam o različitim kategorijama izbjeglica. Tako je prema popisu od 150 tisuća izbjeglica s područja Istre otkriveno da najveći broj njih, čak 45,6%, pripada sloju seljaštva, radništva, ribara, 17,6% je službenika i rukovodioca, 7,7% trgovcima i obrtnicima, 5,7% pripadnika slobodni profesija i 23,4% onih koji ne spadaju u te kategorije, a to su, primjerice, starci, umirovljenici i nezaposleni.⁹² Jedan manji broj iskoristio je priliku opcije iz zatvora, jer su bili optuženi kao narodni neprijatelji ili kao reakcija.⁹³

Jasno je da su izbjeglice pripadali svim društvenim slojevima, što odmah daje do znanja da nije postojala neka "elitna" skupina ili sloj koji je ostale povukao u egzodus.⁹⁴ Ipak se mora priznati da je to bila odluka većine svih izbjeglih. Odluke su se, dakako, donosile nakon dugog i dvojnog razmišljanja. Nije bilo lako donijeti odluku o nepovratnom odlasku iz zavičaja. Dakle, izbor je učinjen slobodno osim u Puli (zona A) u kojoj za vrijeme Anglo-američke vojne uprave talijansko stanovništvo nije moglo računati na adekvatnu i dovoljnu pomoć Italije. U to vrijeme Italija, osiromašena ratnim naprezanjima, izbjeglicama nije mogla pružiti bolje utočište od izbjegličkih logora i kampova.

Pokušajmo konačno odgovoriti i na pitanje uzroka velikoga egzodusa Talijana, ali i Hrvata i Slovenaca iz Istre nakon Drugoga svjetskog rata. Kao najopćenitiji, prvi uzrok egzodusa naveo bih utjecaj opće političke nesigurnosti u Europi nakon Drugoga svjetskog rata u trenutku sve većih napetosti između bivših ratnih saveznika (SAD-a, Velike Britanije, Francuske i SSSR-a), koji se snažno osjećao na tim spornim prostorima susreta dva različita i oprečna politička sustava. Istra je postala najosjetljiviji dio Europe na kojem su se sukobljavali interesi dva politička bloka u prvim počecima "hladnoga rata".

Drugi uzrok koji je uznemirivao pučanstvo Istre, posebice njegov talijanski dio, bili su konstantno rastuća napetost i konflikt između Italije i Jugo-

⁹² Isto.

⁹³ DAP, Narodni odbor kotara (NOK) Pula, (1948-1949), k:10., br. 293-300; Ti su zahtjevi dolazili iz kaznionice u Mariboru tijekom travnja 1948.

⁹⁴ DAP, Kotarski narodni odbor (KNO) Poreč, (1948-1951), k: 69; k:70; 71; 73; 85.

slavije oko utvrđivanja granica, koji su svoj vrhunac dosegli 1953. godine u tzv. *tršćanskoj krizi* te su mogli eskalirati oružanim sukobom. Nezadovoljstva su se osjećala sve do *Londonskoga memoranduma* kada je državno-pravni status Istre bio jasniji.

Provedbom nacionalizacije industrije, trgovine, prometa, bankarstva, stambenih zgrada, zemljišta i poduzeća te prisilnim osnivanjem poljoprivrednih zadruga, stvoreno je nezadovoljstvo imućnijih slojeva stanovništva (u pravilu talijanskog), koji su svoju imovinu stekli pravno i u dotadašnjem tržišnom gospodarstvu na pravedan, legalan način. Nezadovoljni su bili i niži slojevi seljaštva koje nije htjelo u zadruge slične sovjetskim *kolhozima*. Konačno, zbog povijesnih prilika ukazala se prilika lakog sjecanja talijanskog državljanstva, a kako je Italija zadržala tržišnu ekonomiju, za velik je dio stanovništva bila atraktivnija od Hrvatske i Jugoslavije. Nakon Rezolucije IB-a, kada se počelo odustajati od prisilnog zadrugarstva i uvođenja samoupravljanja, situacija se popravila, ali se posljedice štetne, ishitrene i neprihvatljive politike nisu mogle zaustaviti. Kako sve do Londonskog sporazuma 1954. nije bilo riješeno pitanje Zone B STT u Istri, na području Istre nije se mnogo učinilo u revitalizaciji i napretku gospodarstva, što je dodatno potaklo stanovništvo na iseljavanje.

Treći razlog zato treba tražiti u vrlo snažnim procesima opće pravne i ekonomske nesigurnosti u vrijeme neposredno nakon rata i rezolucije Informbiroa, a tom je prilikom stradao velik broj talijanskih komunista koji su se nalazili na vodećim mjestima nove narodne vlasti, društveno-političkim, ekonomskim i kulturnim organizacijama i institucijama. Ekonomska nesigurnost proizlazila je iz ekonomske blokade i izolacije s Istoka i Zapada, kroz koju je Jugoslavija prolazila baš u vrijeme najkritičnijih procesa optiranja.

Bez obzira na to što smo se opredijelili za interpretaciju o nepostojanju društvene elite koja je vodila egzodus, četvrti uzrok ipak je bio povezan s vrlo snažnom i učinkovitom službenom i neslužbenom promidžbom talijanskih državnih i nedržavnih institucija, koja je širila paniku i smušenost talijanskog puka u Istri. Kao što to obično biva, ugroženi su ezuli (koji to još nisu postali) bili instrumentalizirani, a da sami nisu bili svjesni toga u obrani talijanskog identiteta, uglavnom zbog vanjsko-političkih interesa. Prijelomni trenutak konačne odluke odlaska za jedan dio talijanskoga stanovništva bila je akcija JNOF-a – potpisivanje peticije za priključenje Istre Hrvatskoj i Jugoslaviji krajem kolovoza i početkom rujna 1945.⁹⁵

⁹⁵ DAP, Oblasni narodni odbor za Istru, (ONOI), (1945-1946), k:10. Izvješće JNOF-a Labin, od 6. IX. 1945.

Peti uzrok, onaj neposredni, odigravao se u jugoslavenskoj Zoni B. Nad talijanskim je pukom s jedne strane vršen planski pritisak, a s druge neplanski, spontani, kao posljedica loše i samovoljne politike lokalnih vlasti na terenu, materijalnih interesa i osvete.⁹⁶

Razmišljanje Hrvata o njihovom suživotu s Talijanima u Istri bilo je dvojako. Stari narodnjaci koji nisu razumjeli novu politiku nakon rata još uvijek su na te međunacionalne odnose gledali na način izrečen na kotarskoj Skupštini u Buzetu 22. srpnja 1945: "Sada ćemo Talijanima malo popustiti, odnosno zažmiriti na jedno oko, ali kad bude momenat ćemo im mi već pokazati, kao što su i oni nama".⁹⁷

Mlađi naraštaji vjerovali su da je međunacionalno izmirenje moguće, među njima i oni koji su u svibnju i lipnju 1945. sudjelovali u likvidaciji osumnjičenih za suradnju s neprijateljem.⁹⁸ Iako se nigdje izrijekom ne govori o tim likvidacijama, ipak se u škrtim rečenicama priznanja pogrešaka "...koje nam još danas štete...", prilikom oslobađanja gradova, može nazrijeti o kakvim se greškama radilo.⁹⁹ Prema dokumentu *Zadaci NOO-a pri oslobođenju u novim krajevima* OZN-a je imala neograničenu vlast u oslobođenim mjestima, tako da su svi organi narodne vlasti i vojska bili njoj podređeni. Njezin je prvi zadatak bio "očistiti" grad od neprijatelja, bez ikakva suda. Tek tada bi se vlast predala u ruke NOO-ima.¹⁰⁰ Međutim, to je stanje u Istri potrajalo duže no što je predviđeno. U tom razdoblju su građani primijetili nestanak svojih sugrađana.¹⁰¹

Sam proces egzodusa započeo je još u vrijeme rata, dva mjeseca prije kapitulacije Italije, odmah nakon pada Mussolinija. Osobe koje su prve otišle iz Istre bile su one koje su se tijekom fašističke vlasti kompromitirale kod stanovništva sudjelujući u fašističkoj represivnoj politici kao hijerarzi, doušnici, agenti, šefovi vojnih ili milicijskih postrojbi, crnokošuljaši i dr. Drugi su bili talijanski vojnici iz Istre koji se nakon kapitulacije nisu htjeli vratiti u Istru zbog paničnih vijesti o događajima u njihovom zavičaju. Bila je to prva, najranija faza egzodusa, tzv. "crni egzodus".

Druga je faza počela odmah nakon rata 1945. i trajala je do potpisivanja mirovnog sporazuma s Italijom 1947. Kao što je prva faza egzodusa obilježena političkim motivima, tako je druga obilježena gospodarskim. To pokazuje so-

⁹⁶ C. COLUMI, L. FERRARI, *Storia di un esodo*, Istria 1945.-1956., Trieste 1980.

⁹⁷ DAP, ONOI, (1945), k:9: Izvještaj KNOO Buzet od 22. VII. 1945.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ DAP, ONOI, (1945), k:9: Izvještaj KNOO Buzet od 13. IX. 1945., br. 1604.

¹⁰⁰ DAP, ONOI, (1945), k: 9: Izvještaji 1945.

¹⁰¹ DAP, ONOI, (1945-1946), k:10. Izvješće KNOO Labin od 19. 05. 1945., br. 184.

cijalni sastav većine ezula. Trgovci i obrtnici odlaze iz Istre zbog ekonomskih i društvenih mjera koje su imale za cilj stvaranje novoga društvenog poretka i koje su u jednom trenutku poprimile nacionalne dimenzije i bile usmjerene protiv talijanskih poduzetnika i posjednika. U toj fazi talijanski živalj odlazi iz Pule nešto prije negoli je Anglo-američka uprava zamijenjena Jugoslaven-skom. Njihov odlazak bio je nadziran i pod zaštitom anglo-američkih vlasti. Odlazili su u Italiju talijanskim brodovima za razliku od svojih sunarodnjaka iz Rijeke i Dalmacije koji su svoje domove napustili pod nadzorom OZN-e i Narodne Milicije. Prema sjećanjima optanata iz Rijeke mogli su sa sobom ponijeti samo prtljagu težine 50 kg i svotu od 20.000 lira, koje je nosio "glava obitelji" (*capofamiglia*), dok su ostali članovi obitelji koji putuju s njim smjeli ponijeti 5000 lira.¹⁰² Ostalo je moralo ostati. Nakon prispjeća u Italiju imali su pravo tražiti uvoz svojih stvari u Italiju, što se u načelu dozvoljavalo, izuzevši hranu koja se znatno reducirala. Nakon potpisivanja *Mirovnog ugovora* u veljači 1947., egzodus je poprimio veće razmjere zato što počinju službene op-cije predviđene Ugovorom. U tom trenutku dolazi do tragičnih događaja u kojima se ogleda nesposobnost, netolerantnost, bahatost tadašnjih lokalnih, ali i središnje vlasti. Bez potrebe su poduzete represivne mjere prema optanti-ma i informbirovcima u kojima je stradalo uglavnom nedužno stanovništvo. Sve je to dovelo do trećeg vala egzodusa 1951. godine.¹⁰³

Na temelju člana 79. *Ugovora o miru*, od 10. veljače 1947., Jugoslavija je bila ovlaštena zaplijeniti svu talijansku imovinu (dobra, prava i interese) tali-janskih fizičkih i pravnih osoba, koja se nalazila na tom teritoriju 15. rujna 1947., kada je Mirovni ugovor stupio na snagu. Jugoslavija je imala pravo raspolaganja imovinom do visine njezinih reparacijskih zahtjeva prema Ita-liji, a Italija je bila obvezna namiriti svoje građane u vrijednosti te imovine. Optantska imovina koja nije bila ponuđena na otkup blokirana je dok se o tome ne postigne sporazum. Talijanska imovina na području Zone B STT re-gulirana je tek Osimskim sporazumom od 10. studenog 1975. Stanje se naglo popravilo i osjećaj ugroženosti smanjio kada su proradili sudovi i kada je, bar u tom segmentu, počela funkcionirati pravna država, a s time je nestalo sa-movolje i osvete.¹⁰⁴

U Istri su 1949. stvarani umjetni *kulaci*, iako je taj pojam za istarske prilike posve neprimjeren. Bila je tu i kampanja u povodu drugoga narodnog zajma, kada je svaka općina preuzela obveze i namjeravala ih pod svaku cijenu os-tvariti u scojevrskom internom natjecanju. Slična se situacija dogodila na iz-

¹⁰² C. COLUMI, L. FERRARI, *Storia di un esodo*, Trieste 1980., 84.

¹⁰³ DAP, KNOO Poreč, (1948-1951), k:123, 159. Optanti.

¹⁰⁴ DAP, ONOI, (1945-1946), k:10. Izvješće KNOO Labin od 7. VI. 1945., br. 653.

borima u ožujku 1950., kada se svako mjesto natjecalo da na izbore izade 100% birača. U tim euforičnim trenucima često su bila povrijeđena osnovna ljudska prava.¹⁰⁵ Tako su Istru napustili radnici, seljaci, ribari, bivši partizani i komunisti optuženi za podršku rezoluciji Informbiroa bez obzira na nacionalnost.¹⁰⁶ Ostali su optirali za vrijeme iseljavanja u bivšoj Zoni B STT nakon sporazuma iz 1953. koji su se protegnuli još godinu dana nakon *Londonškoga memoranduma* 1954., kada je Zona B STT pripala Jugoslaviji.

Jedan od bogatijih i zanimljivijih izvora za povijest egzodusa stanovništva iz Istre fond je Kotarskog NOO-a Poreč, za razdoblje od 1946.-1951. Državnog arhiva u Pazinu, u kojem se u nekoliko kutija nalazi brojna dokumentacija o tom fenomenu.¹⁰⁷ Građa je raznovrsna, ali fragmentarna, no svejedno dozvoljava detaljniji uvid u procese depopulacije Istre.

Pregledavajući dokumente o zahtjevima optanata za uvoz pokretnina u Italiju iz hrvatskoga dijela Istre, može se pratiti imovinsko stanje izbjeglica. Naime, svi oni koji su do 1948. godine već na različite načine napustili Istru, ili oni koji su se tek spremali napustiti je, morali su podnijeti zahtjev Ministarstvu vanjske trgovine NR Hrvatske za izvoz pokretnina ako su namjeravali sa sobom uzeti svoje pokućstvo ili neku drugu pokretnu imovinu. Zahtjev se prosljeđivao preko Kotarskoga narodnog odbora, odnosno gospodarske komisije koja je na licu mjesta određivala vrstu i količinu pokretne imovine koja se može odnijeti u Italiju. Što se tiče pokućstva, alata, knjiga i dr. u načelu se moglo iznijeti sve, no jedino s hranom i vinom nije bilo tako. Taj se dio pokretne u velikoj mjeri reducirao. Zašto? Razlog je samo jedan. U Istri su prvih godina poraća vladale velika oskudica i glad, tako da je konfiscirani višak upućivan u *Fond narodne pomoći* iz kojega je veći dio distribuiran najsiromašnijim obiteljima po cijeloj Istri, dok je drugi zadržan kao robna rezerva.¹⁰⁸ Zbog odlaska većeg broja stanovništva osjetio se nedostatak kvalificirane radne snage, trgovaca, obrtnika, tehničara, učitelja, činovnika i dr.¹⁰⁹

Slijedom statističkih podataka možemo pratiti demografske promjene. Godine 1948. stanovništvo Istre dobilo je legalnu mogućnost odlaska u Italiju na osnovi opcije. Naime, za dobivanje rješenja opcije bilo je nužno dati Izjavu uz nazočnost kotarske vlasti, kojom se izjavljuje da je zainteresirana osoba po nacionalnosti Talijan. Ministarstvo unutarnjih poslova Narodne Republike Hrvatske provjeravalo je u zahtjevu iznesene elemente na temelju svo-

¹⁰⁵ Izjava B. G. i M. P. dana autoru 23. 03. 1999.

¹⁰⁶ DAP, KNOO Poreč, (1948-1951), k:69-71; 100, 123, 159. Optanti.

¹⁰⁷ DAP, KNOO Poreč, (1948-1951), k:69-71; 100, 123, 159. Optanti.

¹⁰⁸ DAP, KNOO Poreč, (1948-1949), k:69: Optanti.

¹⁰⁹ DAP, NOK Pula, (1949); k:1: Zapisnik o radu V. redovitog zasjedanja KNO Pula od 30. I. 1949.

jih izvora te je donijelo Rješenje koje je potvrđivalo ili negiralo izjavu tražitelja u smislu nacionalnosti. Jedini kriterij bio je govorni jezik. Ako bi se ustanovilo da je tražiteljev materinji jezik hrvatski, onda bi se odbijao zahtjev za optiranjem "...na temelju čl. 2 Zakona o državljanstvu osoba na području pripojenom FNRJ po ugovoru o miru s Italijom i čl. 7 Pravilnika o opciji osoba sa područja pripojenog FNRJ po ugovoru o miru sa Italijom...".¹¹⁰ Na temelju toga Vlada NR Hrvatske donijela bi svoje rješenje. Rješenja su uglavnom potpisana tijekom 1949. godine. Ta je godina označena kao godina većeg vala optiranja iz Istre. Uspio sam prikupiti (nepotpune) podatke o optantima s kotara Poreč, koji se nalaze u pazinskome Državnom arhivu. Što se tiče opcije Hrvata (oni koji su podrijetlom Hrvati, ali se nisu tako predstavljali), morao sam izvršiti analizu prezimena, ali i koristiti se drugim arhivskim izvorima i statistikama. U siječnju 1949. došla su prva rješenja optantima. Uglavnom se radilo o stanovnicima grada Poreča, okolnih sela te gradića Višnjana, Tara, Vrsara i Vižinade. U siječnju je pozitivna rješenja dobilo 90 osoba, u veljači 70, ožujku 45, travnju 97, svibnju 49, lipnju 135, srpnju samo 6, kolovozu 16, rujnu 3, listopadu 2, studenome 93 i prosincu 63. Ukupno 1269 osoba, uglavnom Talijana, dobilo je rješenje opcije za *talijansko državljanstvo*. Od toga su, prema mojim istraživanjima, 64 osobe bile hrvatskoga podrijetla.¹¹¹

Tijekom travnja, dok su se rješavali zahtjevi optanata, 111 obitelji, od kojih je 20 hrvatskih, tražilo je dozvolu za izvoz pokretnina iz Jugoslavije u Italiju. U listopadu bilježimo 145 zahtjeva, od kojih 32 hrvatskih obitelji, dok u prosincu dozvole za uvoz traži 369 obitelji, od kojih je 30 hrvatskih. Od tih obitelji, koje su zatražile izvoznu dozvolu, 75% ih broji tri člana, a ostale su s dva, odnosno četiri člana.¹¹²

Nisu svi bili "sretne ruke". Mnogima je molba odbijena s obrazloženjem da im je materinji jezik hrvatski te da kao Hrvati ne podliježu *Zakonu o opcijama*, temeljenim na ugovorima s Italijom. Tijekom 1949. godine s istog je područja odbijeno 1537 zahtjeva.¹¹³ S područja Mjesnoga narodnog odbora Vrsar do 1951. godine opciju talijanskog državljanstva tražilo je 870 osoba, od kojih je 73, prema nekom čudnom kriteriju, odbijeno. Slično se dogodilo na teritoriju Mjesnog odbora Tar koji okuplja sela Vabriga, Rogovići, Frata, Stancija Blek, Perci i Stancija Spin i Tar. Tijekom 1951. iz MNO-a Tar optiralo je 210 osoba, dok je 50 osoba pobjeglo iz hrvatskoga dijela Istre prije 1948.¹¹⁴

¹¹⁰ DAP, KNO Poreč, (1948-1949), k:70. Optanti br. 3067-3213.

¹¹¹ DAP, KNO Poreč, (1948-1949), k:69: Optanti.

¹¹² DAP, KNO Poreč, (1948-1949), k:69: Optanti.

¹¹³ DAP, KNO Poreč, (1948-1949), k:70: Optanti.

¹¹⁴ DAP, KNO Poreč, (1948-1951), k:123; k: 159. Optanti.

Od osoba izbjeglih iz Istre od 1943. do 1947., na zahtjev Gospodarskog odjela, iz grada Poreča konfiscirano je 74 posjeda. Agrarnom su reformom prvi na udaru bili posjedi optanata. Konfiscirano je 16 veleposjeda koji su podijeljeni seljacima u Poreču, Vrsaru, Lovreču, Dračevcu i dr. Tako je u Novoj Vasi izvršeno 7 konfiskacija, Poreču 84, Vrsaru 155, Vižinadi 223 i Višnjaju 79.¹¹⁵

Što se u razdoblju od 1945.-1947. događalo u Puli koja se u to vrijeme nalazila u Zoni A pod Anglo-američkom vojnom upravom? Vojne postrojbe Jugoslavenske armije (hrvatske i talijanske) počele su ulaziti u grad početkom svibnja, a grad je oslobođen tek 3., odnosno, 5. svibnja kada je palo uporište Muzil. Padu Muzila "kumovali" su dvojica Puljana, jedan komunist (Romano Kumar) i jedan socijalist (Steno Califfi), koji su uspjeli pronaći cijevi kojima se Muzil opskrbljivao vodom. To ističem zato što će uskoro njih dvojica postati najljući neprijatelji. Većina članova gradskoga Narodnooslobodilačkog odbora bili su Talijani, radnici članovi komunističke, socijalističke i republikanske Partije. Drugog svibnja 1945., u školi "G. Giusti" (danas OŠ "Tone Peruška"), na Poljani sv. Martina, službeno je osnovan Gradski NOO za Pulu. U Odbor su ušli radnik (Franjo) Francesco Neffat kao predsjednik, učitelj Giovanni Velich kao sekretar te članovi zaduženi za pojedine odjele: Josip Matas-Andrić, Umberto Camicioli, student Steno Califfi, Giovanni Fiorentin, profesor Carlo Gonan, dr. Stanislao Batteli, dr. Egon Maroević, Bruno Brenco, Stefano Stell i dva člana KPH.

Sjećanje Ferruccija Neffata, jednog od vodećih ljudi antifašističkog pokreta grada Pule, značajno je za analizu općeg stanja antifašističkih snaga u gradu. On tvrdi sljedeće: "...od kapitulacije Italije do oslobođenja, u Puli nisu djelovali ni CLN, KPI, PSI, Partito socialdemocratico, Partito d'Azione itd. Antifašistički pokret u Puli bio je jedinstven, dobro organiziran... a tek nakon oslobođenja i dolaska angloameričkih jedinica u Pulu, došlo je do razbijanja radničkog i demokratskog pokreta i stvaranja dva fronta: Jednog za priključenje Jugoslaviji i drugog za priključenje Italiji. S jedne strane bili su: KPJ, Jedinstveni sindikati, SKOJ, USAOH, Narodna Fronta, APJG, a s druge strane KPI, PSI, PSD, DC, Sindacati Giuliani, Partigiani Italiani...".¹¹⁶

Prema mišljenju Stena Califfija, jednog od najvažnijih eksponenata talijanskoga nacionalističkog građanstva, inače socijalista po političkom uvjerenju, trojica članova odbora bili su uvjereni "jugoslavenski nacionalisti".¹¹⁷ Kao

¹¹⁵ DAP, KNO Poreč, (1948-1951), k:69-71; 100, 123, 159. Optanti.

¹¹⁶ Sjećanje F. NEFFATA, "Moj rad u omladinskoj organizaciji Pule i u partizanskim jedinicama" u: *Revolucionarni omladinski pokret u Južnoj Istri 1918-1945.*, Pula 1988., 90.

¹¹⁷ C. COLUMMI, L. FERRARI, et al., n. dj., 145.

“ekspONENTA nacionalističkog hrvatskog građanstva” označen je dr. Maroević. Solidarnost talijanskih komunista, socijalista, liberala, demokršćana i ostalih, koja se mogla vidjeti 1943. u nastojanju da organiziraju Odbor javnoga spasa u svibnju 1945., nestala je kao da nikad nije ni postojala. “Partizanska okupacija” Pule, kako su je nazvali talijanski nacionalisti, trajala je 45 dana koji su u kolektivnu memoriju kasnijih optanata ušli kao “dani terora, neizvjesnosti, deportacija, ubojstava...”.¹¹⁸

Tih su dana osnovane organizacije UAIS-a i Jedinstvenih sindikata. Oformljeno je uredništvo dnevnika “Il Nostro Giornale”, koje je vodio stari komunist Domenico Cernecca kao odgovorni urednik, te Paolo Lettis, Giacomo Ravnić, Rodolfo Billi, Lucifero Martini, Mauro Sfecci, Otello Damiani, Emma Derossi, Bruno Flego, Romano Farina i Egidio Barbieri. Među talijanskim nacionalistima svi su označeni kao “filotitini” i “filoslavi”.¹¹⁹

Talijanski građanski političari, poznati još iz međuratnog, “parlamentarnog” vremena fašističke Vlade, kao što su Attilio Craglietto (član komisije za talijanizaciju hrvatskih prezimena), Francesco Jaschi, Ferucio Veronese, Anteo Lenzoni, Ferruccio Sabaz, Giuseppe Bacicchi, Salvatore Astuto, Giovanni Porcari, Aldo Ferrari, Meo Petronio, Giuseppe Stafanacci, Luigi Vidris, Giovanni Bais, Francesco Giacomelli, Antonio Calvani, Mario Cadiglia Salvatore Astuto i Antonio Ricato, četiri dana nakon oslobođenja Pule, 9. svibnja, sastali su se u liceju Carducci kako bi stvorili Građanski odbor Pule. Sastanak je bio tajan. Cilj sastanka bio je stvoriti temelje “borbe zaštite talijanstva”.¹²⁰ Naravno, program je bio proširen zahtjevima da Istra ostane u Italiji te da se, s obzirom na vezanost dva naroda u povijesti, Slavenima (Hrvatima i Slovencima) daju, odnosno jamče, sva nacionalna prava, kao što se daje nacionalnim manjinama, a sve to na temeljima Atlantske povelje. Mora se primijetiti da su talijanski političari izgubili veze sa stvarnošću. Nisu vidjeli, ili nisu htjeli vidjeti, da su i sami tvorci *Atlantske povelje* taj dokument poništili svojim političkim ponašanjem. Osim toga, Hrvati su bili manjina u Puli, ali ne i u Istri. Neposredni zadaci Građanskog odbora bili su promidžbenog karaktera, kao i pozivanje građanstva na građansku neposlušnost. Opređjeljenje za pasivni otpor bio je jedini način da se otpor uopće održi.

Građanski odbor Pule postao je organizacijska jezgra budućeg CLN-a, organizacije koja je okupljala “...elementi filoitaliani”. Njihova “antijugoslaven-ska” djelatnost s razlogom je posebno usmjerena prema radnicima grada, jer su to bili jedini društveni slojevi koji su se još kolebali između nacionalnog i

¹¹⁸ P. DE SIMONE, *La ripresa italiana dopo il maggio 1945.*, Gorizia 1959.

¹¹⁹ L. VIVODA, *L'Esodo da Pola: agonia e morta di una città italiana*, Trst 1989., 50-51.

¹²⁰ P. DE SIMONE, *La ripresa italiana dopo il maggio 1945.*, Gorizia 1959.

klasnog. Tijekom 1945. i djelomice 1946. radnici su pokazivali svoju lojalnost, međutim, u lipnju su izbili štrajkovi radnika u znak protesta prema zaključcima Pariške mirovne konferencije, kojima je Pula pripala Jugoslaviji. Nakon dolaska Savezničke vojske i uspostavljanja Savezničke uprave u gradu, djelatnost Građanskog odbora razgranala se i već u ožujku 1946. na ulice Pule izlazi, navodno, 20.000 građana tražeći da Pula ostane u Italiji. Taj period građanskih nemira i posljednjih pokušaja da se kod Savezničke uprave, a onda i Međusavezničke komisije, iskaže volja većine građana za životom u Italiji, završava negdje u kolovozu 1946. imenovanjem Giorgia Dagrija civilnim predsjednikom Zone A Pula, a to je naznačio bivši *Građanski odbor*, sada već CLN. Dolazak angloameričke vojske i Vojne savezničke uprave, prema riječima De Simonea, označio je "...drastica liquidazione del CPL..." (drastičnu likvidaciju NOO-a).¹²¹

Gradski NOO za Pulu više nije bio predstavnik stanovništva grada pred Savezničkom vojnom upravom. Iako je NOO izgubio administrativne nadležnosti, nije izgubio pravo političkog rada. Još uvijek su imali velikog utjecaja na "talijanski odjel" hrvatskoga NOP-a, *Unione antifascista Italo-Slava* – UAIS, koji je pratio politički program KPH na području Istre i koji se sada s više pozornosti nastojao približiti svojim sunarodnjacima koji su bili pod utjecajem CLN-a. Stoga će za predsjednika puljskoga ogranka izabrati nekommunista, priznatog i cijenjenog građanskog antifašista Giulija Smaregliu. Još za kratke vojne uprave pripadnika jugoslavenske vojske, u vrijeme famoznih "četrdeset pet dana", organizirani su Ujedinjeni sindikati, Radnički sportski savez (*Unione sportiva operaia*), Antifašistički front žena (AFŽ), koji su se uključili u sukob s Građanskim odborom, odnosno CLN-om.

Građanski odbor je već krajem lipnja 1946. imao oko 370 članova. Prvi njihov priziv *Vojnoj savezničkoj upravi* bio je usmjeren protiv Gradskog NOO-a Pula za koji su tvrdili da upravlja sektorima industrije i prehrane, što mu daje određenu prednost u političkom, ali i promidžbenom smislu. Tada se Građanski odbor predstavio Vojnoj upravi kao nepolitična organizacija čiji je osnovni cilj zaštita talijanstva u gradu. Tijekom srpnja održani su zajednički sastanci *Građanskog odbora*, *NOO-a* i *Vojne uprave*, kojima je prisustvovao i predstavnik kurije, monsignor dr. Angeli. U to se vrijeme, na nagovor kolega iz Trsta, *Građanski odbor* počeo transformirati u ogranak CLN-a Julijske Krajine kao međustranački organ s istim ciljevima nekadašnjeg Odbora. Do formalnog preustroja i osnivačke skupštine puljskog CLN-a došlo je tek 11. kolovoza 1945. CLN je u Puli bila ujedno i provincijska središnjica u koju su ušli predstavnici četiri stranke: Demokršćanske, Stranke akcije, Liberalne i Socijalističke stranke radničkog

¹²¹ C. COLUMMI, L. FERRARI, et al., n. dj., 157.

jedinstva (*Partito socialista italiano di unita proletaria*). Najveći dio središnjice Građanskog odbora Pule prešao je u Skupštinu CLN-a za Pulu, potpomognuti suradnicima i savjetnicima Vittorioom Gersijem, Sergiom Sepetichem, Armandom Ricatom, Agenoreom Rumijem, Leopoldom Micolijem, Ginom Selentijem, Francescom Roccom i Bartolomeom Petronijem. U vijeće CLN-a ušao je predstavnik talijanskih komunista (E. Dorigo).

CLN je odmah izabrao povjerenike za središnju Istru i predstavnike za Središnjicu CLN-a Julijske Krajine. Svi povjerenici bili su izabrani samo privremeno, jer se namjeravalo demokratski proširiti ovlasti na Vijeće, odnosno, Skupštinu CLN-a. Najviše im se zbog toga ne bi mogla spočitati "nedemokratskičnost". U prijepisci CLN-a Pula s Vojnom upravom nalazimo i priloženu listu s imenima "paralelne" sive Gradske vlade i članova Gradskega vijeća. Giorgio Dagri 13. rujna 1945. postaje prvi predsjednik Općine, odnosno gradonačelnik Pule bez stvarne vlasti, odgovoran Vojnom upravitelju. Ipak, CLN je time zamijenio sada već u prikrajak pritiješnjen NOO.

U tih sedam mjeseci inicijativa je bila na strani Talijana i CLN-a, usmjerenja više na politička zbivanja, a manje na konkretne probleme sugrađana. Niču talijanske organizacije koje potpomažu rad CLN-a, kao što su *Sindicati Giuliani*, *Partigiani Italiani*. U isto je vrijeme u samom gradu nezaposleno 4-5000 radnika, uglavnom bivših partizana.

Talijanski povjesničari i publicisti stalno prigovaraju "filojugoslavima" da su bili bezobzirni u propagandi i da su ih napadali bez skrupula, ali ne govore o člancima i promidžbenim porukama CLN-a objavljenim u dnevniku "L'Arena di Pola", u razdoblju od kraja 1945. do kraja prosinca 1946., a onda i kasnije sve do 1955. Svoje protuhrvatske ili, bolje reći, "protuslavenske trnove", stalno je oštrio satirički list «El Spin». Protuslavenska propaganda, ne toliko protukomunistička, iz pera članova CLN-a, nevjerojatno je utjecala na priprostiji gradski puk. Slaveni su prikazivani kao divljaci, nepismeni, dlakavi barbari nalik na životinje i zvijeri, dugačkih ruku i grabežljiva izgleda, jednom riječju kao "narod bez povijesti". U tom kontekstu šuplje su zvučala njihova jamstva ravnopravnosti, nacionalnih prava i dr.

Krajem 1945. CLN u Puli je doživljavao vrhunac političkog uspjeha postavši političkim predstavnikom građana Pule kod Vojne savezničke uprave. Svoju međunarodnu djelatnost vidljivo su pojačali dvojica najuglednijih talijanskih puljskih političara: Antonio De Berti, koji je kao posljednji istarski demokratski zastupnik u Parlamentu prije uvođenja fašističke diktature imao političkih veza s Rimom, te odvjetnik Franco Amoroso, nacionalni savjetnik za Istru.

Skupština grada imala je u to vrijeme velik utjecaj na djelatnost Vojne savezničke uprave. CLN je početkom 1946. intenzivirao svoj rad više se poza-

bavivši gospodarskim problemima grada i mogućnostima financijske pomoći od strane Savezničke vojne vlasti. Intenzivirale su se i veze s brojnim organizacijama CLN-a u cijeloj Julijskoj Krajini. Vojnu se upravu to nije previše dojmilo, jer je i od CLN-a i UAIS-a početkom ožujka zatražila da “smire duhove”.¹²²

Za to vrijeme Gradski NOO spremao se za konačan okršaj s CLN-om. Tijekom ožujka uslijedila je serija incidenata i provokacija. Aktivirale su se CLN-ove organizacije. Udruga talijanskih partizana (API), koja je nastala u listopadu 1945., imala je utjecaj na sve veterane. Talijanski partizani koji su se borili zajedno s Hrvatima i Slovencima, a osjećali su se napuštenim i izigranim, sada su se postavili nasuprot svojim bivšim ratnim drugovima organiziranim u *Udrugu partizana Julijske Krajine* (APG). *Sindicati Giuliani* suprotstavili su se *Jedinstvenim sidnikatima*. Aktivirale su se i organizacije poznatih iz međuratnog razdoblja, kao što je *Udruga Dante Alighieri*, *Udruga vojnih interniraca u Njemačkoj*, ali i udruge koje nisu imale veći utjecaj, ali su pokazivale politički folklor grada u tom burnom i kontradiktornom veremenu. U borbi za talijanstvo Pule pridružili su se i malobrojni članovi SATA (*Sempre amici Terdi Aurelio*).¹²³

Kako se podizala temperatura, tako je bilo sve više primjera nasilja među sukobljenim stranama. Stoga je CLN osnovao *gruppi di difesa regolarmente organizzati* i pritom pozvao sve građane na suradnju. NOO je odgovorio organizacijom “trojki”, starim i uvijek učinkovitim ustrojem napadačkih grupa. Istovremeno, Gradski NOO i talijanska antifašistička organizacija UAIS, koja je bila pod okriljem KPH, izdaje svoje novine «Il Nostro Giornale», koje su se pokazale moćnim promidžbenim oružjem u beskompromisnoj borbi s talijanskim nacionalistima u gradu. List je preuzeo ulogu točnog izvještavanja o političkoj situaciji u gradu, posebice nakon niza provokacija pristaša CLN-a, odnosno pripadnika *Gruppi di difesa*, u kojima su napadnuti sjedišta UAIS-STAU, pristaše ujedinjenja s Hrvatskom i Jugoslavijom i oni koji nisu htjeli ući u njihovu nacionalističku organizaciju. Posebice su zaslužni za otkrivanje pravog ubojice mladića Augusta Celle u srpnju 1946., za kojega je talijanski nacionalistički tisak (“L’Arena di Pola”) tvrdio da su ga ubili hrvatski komunisti (*titina*). Pogreb nesretnog mladića, koji se trebao pretvoriti u protuhrvatsku demonstraciju, bio je spriječen iznošenjem istine o ubojstvu. Pobjeda je time bila veća, jer je uhićeni *Boschetto* priznao zločin. Tim se priznanjem donekle mijenja stav predstavnika Savezničke vojne uprave prema talijanskim na-

¹²² Isto, 169.

¹²³ Isto, 171, bilješka 69: Dokument o financijskoj pomoći talijanskim udrugama od talijanske Vlade.

cionalistima te se zabranjuje djelovanje grupe *garibaldinaca*, kako ih je bojničnik Sasson pogrešno nazivao.

Cijelo vrijeme postojanja Savezničke vojne uprave, ali i nakon egzodusa građana Pule, izlazi dnevnik "L'Arena di Pola", najvažnije promidžbeno oružje CLN-a, a kasnije istarskih ezula u Italiji, sve do Londonskoga memoranduma. Prvi je broj izašao 29. srpnja 1945. Izlazio je na jednom listu. Na prvoj, naslovnoj stranici tiskane su vijesti iz svijeta i Julijske Krajine, dok su na drugoj stranici izlazili članci lokalnog značenja. Tijekom 1945. na stranicama se dnevnika ne osjeća tolika netolerancija prema Hrvatima, partizanima, komunistima, dapače, pokušava se racionalno ukazati na nezavidnu poziciju Talijana u Istri i u samome gradu. Više se pozornosti posvećuje razuvjeravanju u određene predrasude koje su vladale među hrvatskim življem, kao što je ona da su svi Talijani fašisti.¹²⁴

Kako se sukob zaoštavao krajem 1945. i početkom 1946., tonovi su bivali sve oštrij i na rubu uvredljivih i neodmjerenih iskaza. Svako uhićenje Talijana bilo je označeno kao samovolja partizanske vlasti bez rasprave o tome zašto je netko uhićen.¹²⁵ Provjeravajući takve slučajeve u izvješćima Upravnog odjela Oblasnog NO-a za Istru, lako se može vidjeti da su uglavnom uhićeni zbog krijumčarenja, krađe, nasilja ili drugih nezakonitih radnji.¹²⁶ Glavna uređivačka politika dnevnika od ožujka do svibnja 1946. bilo je razlučiti talijanstvo fašizma i talijanstvo građanske demokracije te su u tom smislu osudili postupke vođa istarskoga fašizma, koji su i nakon kapitulacije Italije surađivali s nacistima i čije se suđenje u to vrijeme odvijalo u Trstu.¹²⁷

Krajem ožujka 1946., nakon nekoliko mjeseci Vojne savezničke uprave, CLN je uvidio da je cjelokupni položaj grada kao izoliranog otoka u "moru slavenstva" "neprirodan", posebice što se tiče posljedica u gospodarstvu. Cijelo vrijeme postojanja Savezničke vojne uprave talijanski su nacionalisti organizirali brojne štrajkove koji su imali pokazati jednodušnost stajališta da Pula ostane u Italiji. Osim štrajkova uz CLN i *Lega Nazionale* okupljaju se bivši fašisti i suradnici Njemačke vojne uprave. Skvadre talijanskih nacionalista koriste se nasiljem kako bi utišali, ako već ne uništili, antifašiste koji su bili za

¹²⁴ L'ARENA DI POLA, "Ai compagni comunisti", 22.VIII. 1945.

¹²⁵ L'ARENA DI POLA, "Due soldati jugoslavi avrebero compiute le azioni terroristiche nel goriziano", ili "Il popolo di Dignano protesta fieramente contro le gravi ingiustizie", 2. I. 1946.

¹²⁶ DAP, ONOI, (1946); 9: Izvješća Upravnog odjela.

¹²⁷ L'ARENA DI POLA, "I primi criminali di guerra che sovranamente giudicati a Pola", 17. III. 1946; "L'Italianita dei fascisti e qualle del popolo", 5. IV. 1946; "La giustizia ha colpito", 6. IV. 1946. L. Bilucaglia je osuđen na 28 godina zatvora, G. Maracchi na 15, L. Artusi na 20, Togo Rocco na 30 dok je Iginio Vernier oslobođen optužbe.

Hrvatsku i Jugoslaviju. Pokušavaju, naime, osnovati novu stranku koja će okupiti sve političke profile u borbi protiv KPH. Skvadre od oko 40-ak mladića stalno su kružile gradom terorizirajući prolaznike, a posebice pristaše protivničke strane. Kako je vrijeme odmicalo, tako su akcije talijanskih nacionalista bile sve učestalije i bezobzirnije. Saveznička vojna uprava je znala tko je nositelj tih akcija nasilja, iako ništa nije poduzimala.

Nakon stupanja na snagu mirovnog ugovora, kojim je grad Pula potpao pod teritorij jugoslavenske Federacije, nasilje talijanskih iredentista doživljava vrhunac u napadima na predstavnike UAISA-a, a tom prilikom padaju i ljudske žrtve. Bilo je to 9. veljače 1947. Već sljedećeg dana u groznici nasilja u atentatu ubijen je engleski brigadni general De Wintou. Atentat je izvršila učiteljica Maria Pasquinelli, članica predratne fašističke stranke, a u vrijeme njemačke okupacije suradnica nacista zajedno sa zapovjednikom X MAS, Valerijom Borgheseom, i vođom fašista, Italom Saurom. Za nju je donesena smrtna presuda, kasnije zamijenjena doživotnom robijom. Ipak, krajem veljače policiji uspijeva uhititi cijelu grupu terorista koji su parobrodom "Pola" došli iz Trsta. Na suđenju se otkriva da je među njima i ubojica Mattea Corazze, Reganzin Sergio. Međutim, mnogi koji su sudjelovali u zločinima uspijevaju umaći pravdi sklonivši se u Trst. Sve do konačnog odlaska Savezničke vojne administracije u Puli se vodi pravi građanski rat koji odnosi ljudske živote, dok su mnogi doživjeli ranjavanja.

Izoliranost Pule bila je djelomična, jer je jedini slobodni put bio morem, kuda se odvijala i trgovina. Panika je pristaše CLN-a zahvatila u svibnju 1946. nakon povratka Giulia Grattona, člana talijanske misije na mirovnoj konferenciji u Parizu, koji je u svojim dojmovima zabrinuto zaključio da će Pula ući u sastav Jugoslavije. Nakon toga je hitno sazvana skupština CLN-a kako bi se izabrali delegati za Rim koji bi talijanskoj Vladi izrazili zabrinutost i još je jednom zamolili da se založi za građane Pule. Međutim, bilo je kasno. Italija nije bila u prilici bilo što promijeniti, iako su SAD i Velika Britanija na nju gledali sa simpatijama. Jedino što je mogla bilo je prihvatiti veliki broj optanata i pružiti im mogućnost za početak novog života.

Nakon odluke mirovne konferencije o predavanju Pule Jugoslaviji došlo je do postupnog napuštanja grada i početka egzodusa, ali svakako ne u onoj mjeri kako je pisalo u dnevniku "L'Arena di Pola", da je iz Pule do početka srpnja 1946. grad napustilo 20.000 ljudi, što nije bila istina i čini se da je riječ o činu promidžbe za egzodus. Inače se stalno baratalo tom brojkom još od masovnog protesta u ožujku 1946. Zbog sve većeg interesa za odlaskom građana Pule u Italiju, CLN za Pulu 3. srpnja 1946. organizirao je *Odbor za potporu pri Egzodusu Pula*, ili kraće *Odbor za egzodus* (*Comitato di Assistenza per l'Esodo di Pola*), koji je vodio Giuseppe Giacomuzzi.

Isti dnevnik donosi podatke o funkciji otvorenog *Ureda za odlazak*, kasnije *Ureda za egzodus*. "L'Arena di Pola" bilježi da je do 28. srpnja opciju preko *Izjave* zatražilo 9496 "glava obitelji", odnosno, 28.058 Puljana (s okolicom), koji su podijeljeni po kategorijama: umjetnici, industrijalci, trgovci i poduzetnici, obrtnici, zaposleni radnici i nezaposleni radnici, umirovljenici, invalidi itd.¹²⁸ Bila je to neposredna instinktivna reakcija građana na tragičan događaj koji je sredinom kolovoza potresao grad. Tada je u jednoj eksploziji morskih mina izvučenih na obalu (kupalište) smrtno stradalo 110 osoba, najviše djece i mladeži. Bila je to teža tragedija od one u siječnju 1944. nakon savezničkih bombardiranja grada, kada je poginulo 72 građana.

U prosincu 1946. započeo je masovni egzodus građana Pule. Atmosfera panike, dezorijentiranosti, podvojenosti građana na one koji su za odlazak i one koji su za ostanak, bila je teška stvarnost krajem 1946. "L'Arena di Pola", lokalni dnevnik, svojim je člancima prenosio tu dezorijentiranost. Na svakom koraku, po gostionicama, barovima, na ulici, mogli su se čuti razgovori o egzodusu. Svako je iznosio svoje argumente za i protiv. Najnervozniji su bili poduzetnici, trgovci i obrtnici. Uza sve oni su morali skrbiti još i za svoje radnike.¹²⁹ Egzodus je trajao nekoliko mjeseci, od prosinca 1946. do ožujka 1947. Posljednja je izjava potpisana 10. veljače 1947.

Građani Pule mogli su se za pomoć obratiti isključivo tzv. *Odboru za egzodus* i koristiti se parobrodom "Toscana" koji je izbjeglice počeo prevoziti 18. siječnja 1947. u Veneciju i Ankonu. Na brod je moglo stati od 2000-2500 osoba. Ne mora se posebno naglasiti da je taj broj ponekad daleko premašen, što je moglo dovesti do još veće tragedije. Od ožujka 1947. "Toscana" je prevozila samo za Veneciju, a osim nje plovili su parobrodi "Pola" i "Grado". Neki su u Trst doputovali u posebno organiziranim željezničkim kompozicijama koje su brojale dvadesetak vagona. Sve ih je ispraćao *prete dell'esodo*, Don Felice. U Puli je nakon egzodusa od kraja 1946. do početka 1947. ostalo oko 3600 građana. Pula je tada ponovo, za nepunih trideset godina, opet izgubila velik dio svoga stanovništva, što će svakako ostaviti traga u identitetu grada.

U veljači 1947. bio je to grad duhova. Prazan, zatvorenih radnji, kuća sa spuštenim zastorima i roletama (škure). Ulice su bile puste, parkovi prazni. Dio građana koji je ostao u gradu našao se u velikoj neprilici. Grad je, naime, praktički na tren prestao postojati. Trebalo je snage oživjeti one institucije koje će grad održavati u životu. U ožujku je već prestao svaki rad. Vojna je saveznička uprava morala priskočiti u pomoć kako bi se građani opskrbljivali hranom. Petnaestog rujna 1947. Pula je postala dijelom Hrvatske, odnosno Jugoslavije.

¹²⁸ L'ARENA DI POLA, "Pola non vuole la Jugoslavia", 28. VII. 1946.

¹²⁹ L'ARENA DI POLA, 22. 12. 1946., br. 301, " Tema del giorno: Esodo".

Posljednji veliki val iseljavanja dogodio se nakon 8. listopada 1953. kada su SAD i Velika Britanija odlučili napustiti Zonu A STT i predati je Italiji. Tršćanska kriza i mogućnost izbijanja oružanih sukoba na granici bili su povod novom valu iseljavanja. U prvih šest mjeseci 1954. iselilo se 2125 ljudi, uglavnom između 18 i 40 godina starosti. NO-i su ovog puta reagirali tako da su pozivali ljude na povratak. U nekim mjestima njihov je odlazak izazvao značajne gospodarske potrebe. Do srpnja 1955. Zonu B napustilo je 8406 osoba.¹³⁰ Naravno, ni u tim se podacima talijanski autori ne slažu. Naime, N. Ramani ustvrđuje da je do travnja 1955. Zonu B STT napustilo 10.989 osoba. Zanimarivši slovenski dio Istre (Izolu, Koper, Piran), iz kojeg je u Trst otišlo 8281 osoba, iz hrvatskoga dijela zone B otišlo je svega 2708 osoba, iz gradova Decani 172, Umaga 810, Buja 864, Brtonigle 258, Novigrada 584 i Grožnjana 20.¹³¹

Talijanski i hrvatski izbjeglice u Italiji prolazili su svoju drugu kalvariju u sabirnim logorima otvorenog tipa, u kojima su neki proveli i po nekoliko godina. Postupno su se uklopili u društvo zapošljavajući se, osnivajući obitelji, ali nikada ne zaboravivši svoj zavičaj. Udruženja ezula koja su tada stvorena postala su udruge koje su pokušale sačuvati uspomenu na rodni kraj. U političkom su smislu njegovali nacionalističke osjećaje.

Izbjegli istarski Talijani nisu se nakon egzodusa pomirili sa sudbinom, već su se vrlo brzo politički reorganizirali. Nakon Mirovnih ugovora javili su se među njima zahtjevi za njihovom revizijom. Kako bi se dala težina tim zahtjevima, reorganizacijom puljskog CLN-a, u veljači 1947., osnovan je *Istarski revizionistički pokret (Movimento istriano revizionista)*, sa sjedištem u Gorici. Društvo je okupljalo "...tutti gli esuli istriani e italiani in genere".¹³² Organ *Movimenta* bila je "L'Arena di Pola", u kojoj su također izvršene kadrovske preinake. U prvom uredništvu našli su se Corrado Belci, Giuseppe Bacichi, Rodolfo Manzin, Anteo Lenzoni, Pasquale De Simone, a jedina dvojba koja se pojavila u talijanskoj javnosti bila je radi li se samo o istarskome revizionističkom pokretu, ili on ima općetalijansko značenje.¹³³ Problem "profuga" njihovim odlaskom iz Istre nije ni izdaleka riješen. On, u stvari, tek počinje. Koliko god polagala računa na problem prognanika, talijanska Vlada nije mogla skrbiti za sve. S vremenom, posebice nakon 1951., *njihov* problem postajao je sve više *samo* i *isključivo njihov* problem.¹³⁴

¹³⁰ C. COLUMMI, L. FERRARI, et. al., n. dj., 493.

¹³¹ N. RAMANI, *I profughi giuliani problema nazionale*, Trieste, br. 8/1955., Trst, 1955., 7.

¹³² C. COLUMI, L. FERRARI, *Storia di un esodo*, Trieste 1980., 294.

¹³³ C. FRANCHI, "Movimento Istriano Revisionista o Movimento Italiano Revisionista?", "L'Arena di Pola", 4. II. 1948.

¹³⁴ C. COLUMMI, L. FERRARI, et. al., n. dj., 606-618.

Summary

Two Exoduses: Croatian (1919-1941) and Italian (1943-1955)

In reference to the Paris Peace Conferences held on 1919-1920 and 1946-1947, i.e. with substantial geopolitical changes taking place in Central and Southeast Europe, exoduses affecting populations remaining outside their parent countries during those changes prove the non-existence of a clear international strategy concerning the rights and status of national minorities. Furthermore, they also prove the precedence of military and political arguments over the ethnic-related arguments. Who from the highest ranks of the world and European political elite really cared about the tens of millions of refugees and exiles who “wandered” across Europe after the WWI and WWII and predominantly found or wanted to find their new “homeland” overseas, in the countries of South and North America, Australia and New Zealand? These conferences barely discussed those issues, let alone offered possible systematic solutions to these problems. The public knows little or nothing about the first so-called “humane” population exchanges between Greece and Turkey in the twenties of the 20th century where the newcomers were not warmly welcomed as expected by the natives. More or less, this was the destiny of nearly all refugees after the WWI and WWII. There are other huge exoduses as well, namely those of Jews and Germans, Poles, Romanians, Greeks, Macedonians, Hungarians, Croats, Italians and others between the two wars, but especially after the WWII. Europe had not yet been sensitised nor interested in the refugee problem.

Exodus of the Croatian population from Istria in the twenties and thirties of the 20th century was triggered and caused by the violent Italian fascist politics of assimilation and expatriation, by the violent nature of the fascist government and the economic deterioration, and by the bleak prospects in the Istrian province. In the forties and fifties there was a mass exodus of the Italian population that was triggered by the unresolved state and legal status of Istria, by the diplomatic struggle for its unification with Croatia and the unresolved national issues. Thus exodus is just one of the consequences and outcomes of a strained international situation and problematic local issues which are, in the end, much more important to common people.

Keywords: exodus, Istria, Croatian populations, Italian populations, World Wars